
Teorie dokumentu: od antilopy k informační architektuře

Document theory: from antelope to information architecture

PhDr. Helena Kučerová, Ph.D. / Ústav informačních studií a knihovnictví FF UK v Praze (Institute of Information Studies and Librarianship, Faculty of Arts, Charles University in Prague), Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Na Příkopě 29, 110 00 Praha 1 – Staré Město

Resumé:

Studie podává přehled významných teoretických přístupů k definování dokumentu, založený na metodě literárního průzkumu, kritické analýzy a interpretace vybraných zdrojů. Text studie je členěn do čtyř částí. V první části se zdůvodňuje význam teorie dokumentu. Přehled aktuálních výzkumných směrů zahrnující období druhé poloviny 20. století po současnost je v druhé části začleněn do historického kontextu první poloviny 20. století, jež reprezentují dvě zakladatelské osobnosti moderního pojetí dokumentace – Paul Otlet a Suzanne Brietová, kteří si jako první položili otázky: Co je to dokument? Co je to dokumentace? Třetí část představuje odpovědi filozofů a lingvistů na otázky: Jakou částí světa jsou dokumenty a co z univerza mohou ovlivnit? Ve čtvrté části jsou prezentovány teorie a koncepty, formulované v rámci informační vědy. Ty se soustřeďují na otázky: Co je předmětem procesů bibliografické kontroly, informační architektury a informačního managementu? Jaká jsou specifika digitálních dokumentů?

Klíčová slova: dokument, dokumentace, data, teorie dokumentu, teorie dokumentace

Summary:

The study provides an overview of important theoretical approaches to document definition, based on the methodology of literary research, critical analysis and interpretation of selected sources. The text of the study is divided into four parts. The first part justifies the importance of document theory. An overview of current research trends covering the period of the second half of the 20th century to the present is in the second part framed into the historical context of the first half of the 20th century, represented by two founding figures of the modern concept of documentation – Paul Otlet and Suzanne Briet, who were the first to ask the questions: What is a document? What is documentation? The third section introduces the answers of philosophers and linguists to the questions: What part of the world are documents and what can they influence from the universe? The fourth part presents theories and concepts formulated within information science. These focus on the questions: What is the subject of the processes of bibliographic control, information architecture and information management? What are the distinctions of digital documents?

Keywords: document, documentation, data, document theory, documentation theory

„Informační společnost se míní to, že způsob, jakým žijeme, je čím dál více charakterizován používáním dokumentů v mnoha podobách.“¹

Michael Buckland, 2017

„Není nic praktičtějšího než dobrá teorie.“

Kurt Lewin²

Úvod

Současná společnost je označována jako informační nebo komunikační. Převratné změny nastolené novými informačními a komunikačními technologiemi a s nimi spojená záplava nových termínů zatlačily do pozadí dnes možná poněkud staromódně znějící slovo dokument. Termín dokumentace, vytvořený v počátku 20. století Paulem Otletem, je v současné době v paměťových a fondových institucích nahrazován termíny informační věda, informační (a komunikační) technologie či organizace informací a znalostí, zatímco v oblasti podnikové informatiky převládá termín informační a znalostní management.³ Americký ústav pro dokumentaci (*American Documentation Institute*), založený v roce 1937, byl již v roce 1968 přejmenován na Americkou společnost pro informační vědu (*American Society for Information Science*) a od roku 2013 působí pod názvem Sdružení pro informační vědu a technologie (*Association for Information Science and Technology*). Mezinárodní federace pro dokumentaci (*Fédération Internationale de Documentation – FID*), založená v roce 1895 jako Mezinárodní ústav pro bibliografii (*Institut International de Bibliographie – IIB*), ukončila svoji činnost v roce 2001 a aktivity spojené se správou a rozvojem Mezinárodního desetinného třídění převzalo Konsorcium pro MDT (*UDC Consortium – UDCC*).

Navzdory změnám v terminologii ale samotný pojem dokumentu a dokumentace zdaleka nepozbyl své aktuálnosti. Zatímco však pragmatické přístupy k dokumentu (ať už pro něj používáme jakékoli označení) určované konkrétními pracovními procesy jsou informačním profesionálům dobře známy, teoretické nebo dokonce filozofické přístupy nenacházejí zdaleka takový ohlas v každodenní praxi. V této studii bychom proto chtěli poukázat na aktuální výzkumné aktivity, které se na teoretické úrovni věnují fenoménu dokumentu a jeho proměnám.

Naším cílem je podat přehled významných teoretických přístupů k definování dokumentu, založený na metodě literárního průzkumu, kritické analýzy a interpretace vybraných zdrojů. Vyjdeme z „tradičního“ pojetí dokumentu, tak jak se ustálilo během druhé poloviny dvacátého století a jak ho reprezentují například definice v české terminologické databázi TDKIV, podle níž je dokument „*informační pramen tvořený nosičem informací*

1 BUCKLAND, Michael Keeble, 2017. *Information and society*. Cambridge: The MIT Press, s. 168. ISBN 978-0-262-53338-6.

2 Poznámka: I když německo-americký psycholog Kurt Lewin (1890–1947) tento aforismus rád používal, není jeho autorem – viz BEDEIAN, Arthur G., 2016. A note on the aphorism „there is nothing as practical as a good theory“. In: *Journal of management history*. 22(2), 236–242. Dostupné z: <https://doi.org/10.1108/JMH-01-2016-0004>. ISSN 1751-1348.

3 Podrobně se nahrazování termínů dokument a dokumentace termíny informace, příp. informační věda a informační technologie věnuje Birger Hjørland v článku publikovaném s jistou ironií v časopise *Journal of documentation* (Hjørland 2000).

a množinou informací na něm fixovaných a sloužící k přenosu dat v čase a prostoru⁴, a v terminologické normě ISO 5127, jež za dokument považuje „zaznamenané informace nebo hmotný předmět, který je možné považovat za jednotku procesu dokumentace“⁵. Ukážeme, jak jednotlivé představené teorie toto chápání dokumentu upřesňují, rozšiřují či mění. Naším záměrem je upozornit na nejvýraznější počiny v období od poloviny dvacátého století po současnost. Jejich výběr není veden snahou o úplnost, ale o vystižení rozmanitosti směrů teoretického uvažování o dokumentech. Případně zájemce o širší a podrobnější přehledy tematiky lze odkázat na práce Michaela Bucklanda (Buckland 2018) a Nielse Lunda (Lund 2009).

Text studie je členěn do čtyř částí. V první části se zdůvodňuje potřeba teorie dokumentu. Přehled aktuálních výzkumných směrů je v druhé části začleněn do historického kontextu první poloviny 20. století, který reprezentují dvě zakladatelské osobnosti moderního pojetí dokumentace – Paul Otlet a Suzanne Brietová. Následující část je reakcí na skutečnost, že pojem dokumentu je předmětem zájmu mnoha dalších teoretických disciplín včetně filozofie a lingvistiky, a je tedy věnována výběru teorií dokumentu, zformovaných v této oblasti. Ve čtvrté části jsou prezentovány významné teorie a koncepty, formulované v rámci informační vědy. Vzhledem k přehledovému charakteru textu je studie doprovázena poměrně rozsáhlým seznamem zdrojů.

1 Potřebujeme opravdu teorii dokumentu?

Obvyklou cestou, jak se dobrat významu určitého slova, je seznámit se s jeho etymologií, ta nám ovšem v případě slova dokument příliš nepomůže. Jakkoli dokumenty provázejí lidstvo po celou dobu jeho historie, jejich označení slovem „dokument“ poněkud paradoxně pochází až z nedávné doby. Ještě v roce 1893 *Ottův slovník naučný* věnoval dokumentu pouze několik řádků, v nichž jeho význam zužuje oproti dnešnímu chápání na důkaz a doklad. Dokument definuje jako „*důkazní prostředek, důkaz, obyčejně důkaz listinný. Listina, na rozdíl od jiných průvodů, pak průkazy zvláště osobní, svědčící o totožnosti nebo o vlastnostech nějaké osoby*“⁶. Výkladu slova „listina“, zmíněného v definici, je oproti tomu věnováno celých pět stran.⁷

Zkoumání původu slova vede až k latinskému slovesu *docere*, tj. učit, z nějž bylo odvozeno podstatné jméno *documentum*, tj. prostředek přenosu poznatků, učení či poučení. V průběhu dějinného vývoje se však význam termínu měnil a nabýval různých konotací od vyučování, výkladu, přednášky a předvádění k příkladu, napomenutí, pokynu, upozornění, důkazu či svědectví a posléze k dokladu a potvrzení. *Oxfordský slovník angličtiny* v průběžně aktualizované online verzi prohlašuje tyto významy za zastaralé a jako aktuální význam slova uvádí „*něco zapsaného, zaznamenaného apod., co poskytuje důkaz nebo informaci o jakémkoli předmětu, např. rukopis, doklad o vlastnictví, náhrobek, mince, obrázek atd.*“ Zajímavým doplňkem, který reaguje na rozšíření digitálních dokumentů, je dodatek z června 2015: „*Kolekce dat v digitální podobě, jež je*

4 MATUŠÍK, Zdeněk a Zdeněk JONÁK, 2003. Dokument. In: *KTD: Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy* (TDKIV) [online]. Praha: Národní knihovna ČR, 2003– [cit. 2021-08-05] Dostupné z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000000502&local_base=KTD.

5 ISO 5127:2017. *Information and documentation – Foundation and vocabulary*. 2nd ed. Geneva: International Organization for Standardization, 2017-05. 353 s.

6 Dokument. In: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 7. Dánsko–Dřevec*. Praha: J. Otto, 1893, s. 775.

7 Listina. In: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 16. Lih–Media*. Praha: J. Otto, 1900, s. 119–124.

považována za jeden celek a obvykle má jedinečný název souboru, pod nímž ji lze uložit, vyhledat nebo přenášet (např. soubor, tabulka nebo grafika).⁴⁸

Je pochopitelné, že primární zájem informačních pracovníků o dokumenty je pragmaticky zaměřen na popis a správu dokumentů, realizované prostřednictvím bibliografické kontroly, tedy na produkci metadat. Pokud jde o samotný pojem dokumentu, tedy toho, co se popisuje či spravuje a díky tomu zpřístupňuje, ten je jakoby vytknut před závorku a k jeho chápání je uplatněn intuitivní přístup v souladu s běžným chápáním skutečnosti: Každý tušíme, co to je, a umíme určit, co to není. Naskytá se tedy vcelku legitimní otázka, zda je agendu práce s dokumenty, rutinně a úspěšně prováděnou od nepaměti, skutečně zapotřebí mít podepřenu nějakou teorií a zda nestačí, když máme k dispozici rozsáhlý soubor standardů v podobě pravidel pro operace s dokumenty a neméně rozsáhlý korpus seznamů vlastností dokumentů a seznamů jejich typů.

Takových standardů a seznamů je bezpočet. Jen namátkou připomeňme, že v podnikové praxi je obvyklé dodržovat pravidla pro oběh dokumentů (tzv. *workflow*), při publikování odborných textů se uplatňují formálně stanovené postupy, knihovny používají katalogizační pravidla nebo metody obsahové analýzy. V jednotlivých odvětvích jsou k dispozici i rozsáhlé výčty vlastností, prostřednictvím jejichž hodnot jsou dokumenty popisovány. V rámci komunikace na webu se používá metadatové schéma Dublin Core, které definuje 15 popisných prvků a 12 typů dokumentů.⁹ Množstvím popisných prvků tradičně vyniká knihovnictví: registr popisných prvků a vztahů RDA¹⁰ obsahuje k 23. 9. 2021 celkem 1650 prvků (z toho je 590 prvků pro entitu dílo, 524 prvků pro entitu vyjádření, 400 prvků pro provedení a 136 prvků pro jednotku). V rámci pravidel RDA jsou vytvořeny i typologie dokumentů: pro popis entit dílo a vyjádření je definováno 25 typů dokumentů podle obsahu¹¹, pro popis entit provedení a jednotka je definováno 46 typů podle média a nosiče¹².

Názorným příkladem komplexního standardu, který kombinuje pravidla pro operace s dokumenty s výčtem jejich typů a vlastností, je mezinárodní norma ISO 690¹³. Obsahuje pravidla pro tvorbu metadat ve formě bibliografických odkazů a citací zdrojů tvořících uzly citačních sítí dokumentů a jejich tvůrců. Lze ji považovat za reprezentanta aktuálně nejpožívanějších (resp. nejcitovanějších) typů dokumentů. Norma je členěna do 15 skupin: monografie; části monografií; seriály a jejich části; programy a aplikace; kartografický materiál; události, představení, záznamy a audiovizuální materiály; výtvarný a grafický materiál a sbírkové předměty; hudební materiál; patenty; periodické zprávy a obdobné informační zdroje; archivní materiály; sady vědeckých dat; webová sídla/webové stránky a jejich části; sociální média a služby; nepublikované informační zdroje.

8 Document, n. In: OED: *Oxford English Dictionary* [online]. Oxford: Oxford University Press, ©2021 [cit. 2021-08-05]. Dostupný komerčně z: <http://www.oed.com/view/Entry/56328>.

9 Dublin Core Metadata Initiative. DCMI metadata terms [online]. 2020-01-20 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <https://www.dublincore.org/specifications/dublin-core/dcmi-terms/>.

10 RDA registry [online]. Dostupné z: <http://www.rdaregistry.info/>.

11 Dostupné z: <http://www.rdaregistry.info/termList/RDAContentTypel>. Česká verze na <https://www.nkp.cz/o-knihovne/odborne-cinnosti/zpracovani-fondu/katalogizacni-politika/typ-obsahu-pole336-1>.

12 Typy média dostupné z: <http://www.rdaregistry.info/termList/RDAMediaTypel>. Česká verze na <https://www.nkp.cz/o-knihovne/odborne-cinnosti/zpracovani-fondu/katalogizacni-politika/typ-media-pole-337>. – Typy nosiče dostupné z: <http://www.rdaregistry.info/termList/RDACarrierTypel>. Česká verze na <https://www.nkp.cz/o-knihovne/odborne-cinnosti/zpracovani-fondu/katalogizacni-politika/typ-nosice-pole338-1>.

13 ISO 690:2021. *Information and documentation – Guidelines for bibliographic references and citations to information resources*. 4th ed. Geneva: International Organization for Standardization, 2021-06. ix, 160 s.

Problém jak operačních, tak popisných i výčtových (typologických) určení dokumentu ovšem spočívá v tom, že jejich použitelnost je omezena hranicemi příslušného oboru či oblasti užití a nelze je zobecňovat. Totéž lze říci o definicích dokumentu, jež pro svoji potřebu zformulovaly jednotlivé obory. Kupříkladu podle českého archivního zákona je dokumentem „každá písemná, obrazová, zvuková nebo jiná zaznamenaná informace, ať již v podobě analogové či digitální, která byla vytvořena původcem nebo byla původci doručena“¹⁴, což je definice, která by byla obtížně aplikovatelná například v prostředí knihoven. Naopak archivy by těžko využily definici dokumentu vypracovanou pro potřeby knihoven, která jej nahlíží z opačného konce komunikačního řetězce a považuje za dokument „jakýkoliv předmět, který byl zhotoven tiskem nebo jiným způsobem a lze jej katalogizovat nebo indexovat.“¹⁵

Obtížnost dosažení shody ve vymezení dokumentu pomocí klasické aristotelské definice přivedla dokonce některé autory k návrhu rezignovat na definice a využít alternativní metody. Bernd Frohmann (1946) místo definování doporučuje popisovat příklady věcí považovaných za dokumenty a aktivity považované za dokumentaci. K tomu navrhuje použít empirickou induktivní metodu případových studií a „vyprávění příběhů“, v jejichž průběhu budou začleňovány nové případy pomocí analogie a podobnosti. Frohmann ilustruje tento přístup popisem obsahu kabinetů kuriozit ze 16. století (Frohmann 2009). Michael Buckland reagoval na jeho podnět vytvořením „příběhů“ pro cestovní pas a elektronické identifikační karty (Buckland, 2014, s. 181–185).

Úloha teoretického vyjasnění pojmu dokument se jeví jako obzvlášť naléhavá v současné době, kdy dochází k paradigmatickému zlomu v dokumentové komunikaci přechodem od tištěných analogových dokumentů k dokumentům digitálním. Souběžně s tím jsou kompaktní dokumenty doplňovány a nahrazovány propojenými daty a redefinuje se úloha metadat (nejen) v souvislosti s budováním sémantického webu. K poznání toho nového, co digitální dokumenty přinášejí, je nezbytně nutné předem zformulovat obecnou definici dokumentu. Jinak bychom zůstali u povrchního porovnávání jedné konkrétní formy (tištěný dokument) s druhou (elektronický dokument).

Ukazuje se tedy, že pro stanovení jednoznačné a všeobecně platné definice je skutečně nutné pokročit od empirie k teorii. Ke stejnému závěru dospěl Patrick Wilson během úvah, zda je nutné definovat termín „bibliografická kontrola“: „*Je-li nám termín znám a snadno se používá, můžeme říci, ne bez důvodu, že mu rozumíme; je-li nějaká činnost taková, že se v ní svobodně angažujeme, je-li cílem cíl, o kterém víme, jak ho sledovat, můžeme oprávněně tvrdit, že činnost chápeme a uvědomujeme si, co děláme při naplňování cíle. Můžeme však také říci, že dokud jasně a jednoznačně nevyjádříme, co o svých aktivitách a cílech víme a jak tyto znalosti souvisejí s našimi ostatními znalostmi, plně nerozumíme tomu, co jsme dělali a oč jsme usilovali.*“ (Wilson, 1968, s. 2). Roger T. Pédaque doplňuje, že sjednotit chápání pojmu dokument je nezbytné v podmínkách interdisciplinárního výzkumu. „*Jsme přesvědčeni, že dialog mezi obory nemůže být užitečný, jestliže bychom neuspěli v identifikaci podstatných pojmů, tak, abychom o nich mohli diskutovat nebo je používat jako základ.*“ (Pédaque, 2003, s. 3).

14 Česko. Zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů. In: *Sbírka zákonů ČR. 2004, č. 173, s. 9742–9779.*

15 ČSN ISO 5963. *Dokumentace. Metody analýzy dokumentů, určování jejich obsahu a výběru lexikálních jednotek selekčního jazyka.* Praha: Český normalizační institut, 1995, s. 4. Třídící znak 01 0174.

2 Prolog – Univerzální kniha Paula Otleta a antilopa Suzanne Brietové

Je nesporné, že jako první v novodobé historii si otázky *Co je to dokument?* a *Co je to dokumentace?* položili Paul Otlet a Suzanne Brietová, kteří se je také pokusili zodpovědět. Jejich práce, v nichž se snažili vyrovnat s informační a publikační explozí papírových dokumentů, nejsou samozřejmě přímo aplikovatelné v současném prostředí, jež charakterizuje záplava digitálních zdrojů a infrastruktura tvořená počítačovými sítěmi. Jsou spíše zdrojem inspirace, „surovinou“ připravenou pro nové čtení a interpretace, resp. pro formulaci teorií odpovídajících dnešní realitě. V naší studii se z bohatého díla a mnoha aktivit, iniciativ a projektů, jimiž se Otlet a Brietová zapsali do dějin informační vědy, zaměříme pouze na jedno dílčí téma – teoretické pojetí dokumentu. Stěžejními díly, v nichž vyjádřili své myšlenky, jsou Otletovo *Pojednání o dokumentaci: kniha o knize, teorie a praxe* (1934) a manifest *Co je to dokumentace?* Suzanne Brietové (1951). Jakkoli odlišné rozsahem (Otletovo dílo má 431 stran, text Brietové 45 stran), co do významu jsou zcela rovnocenné.

2.1 Praktický vizionář Paul Otlet

V osobě Paula Marie Ghislain Otleta (1868–1944) se spojila vědecká teoretická erudice s organizačními schopnostmi, jež mu umožnily mnohé jeho vize nejen formulovat, ale i uskutečnit. Přestože z jeho univerzalistických projektů (světová bibliografie, světová knihovna, světová encyklopedie, Mezinárodní muzeum, Světový palác – Mundaneum, Světové město) do dnešní doby přetrvalo pouze Mezinárodní desetinné třídění, humanistický a internacionalistický étos v nich obsažený oslovuje i současnou generaci informačních vědců. Ronald E. Day se domnívá, že „*pravděpodobně nikdy neexistoval teoretik informace, který by bral tak vážně mapování informačního na sociální a který by byl tak optimistický ohledně možnosti společenské změny prostřednictvím informací jako Paul Otlet*“ (Day, 1997, s. 310).

Komplexní přehled Otletova díla a jeho společenských, politických i manažersko organizačních aktivit podávají Warden Boyd Rayward (Rayward 1975) a Wouter Van Acker (Van Acker 2011). Čtivou formou literatury faktu přibližuje Otletův život a dílo Alex Wright (Wright 2014). Zjednodušený schematický pohled na Otleta ho označuje jako pozitivistu. Rozsah a myšlenková hloubka jeho prací¹⁶ však nabízejí mnohem bohatší materiál a jsou i předmětem různých interpretací (Day 2018; Ducheyne 2009; Heuvel 2009; Rayward 1994; Van Acker 2018 ad.). V některých interpretacích se lze setkat i s pokusy o nalezení analogie mezi představami budoucího vývoje načrtnutými Otletem a současnou realitou (hypertext, nová média, Mundaneum jako předobraz sémantického webu, anticipace *digital humanities* ad.). Aktuálním vyjádřením zájmu o Otletovy myšlenky je výzkumný projekt francouzské Národní výzkumné agentury (*Agence nationale de recherche* – ANR) *HyperOtlet*¹⁷ z let 2018–2020, věnovaný Otletovu dílu *Pojednání o dokumentaci*.

16 Bibliografie, kterou zpracoval W. B. Rayward, je dostupná z <http://hdl.handle.net/2142/652>.

17 *HyperOtlet: Camet de recherche du projet ANR HyperOtlet* [online]. [cit. 2021-08-05] Dostupné z: <https://hyperotlet.hypotheses.org/>.

2.2 Madame Documentation Suzanne Brietová

Stejně jako Paul Otlet se Renée-Marie-Hélène-Suzanne Brietová (1894–1989) ve svých teoretických úvahách opírala o dlouholetou praxi na poli dokumentace. Třicet let působila ve francouzské Národní knihovně na úseku katalogizace a bibliografických služeb, byla činná v národních i mezinárodních dokumentačních organizacích a institucích a vypracovala koncepci vzdělávacích kurzů pro dokumentační pracovníky, kde rovněž vyučovala. Její zásluhy o modernizaci francouzského knihovnictví a dokumentační práce byly formálně oceněny udělením Řádu čestné legie a neformálně přívěskem „*Madame Documentation*“.

Od 90. let dvacátého století se zkoumání a rozvíjení odkazu Suzanne Brietové věnuje Michael Buckland¹⁸, který též zpracoval bibliografii jejích prací¹⁹. Životopisnou studii věnovanou jejímu dílu zpracovala Mary Niles Maacková (Maack 2004). O komentovaný překlad jejího nejvýznamnějšího díla – manifestu *Co je to dokumentace?* do angličtiny se zasloužil Ronald E. Day²⁰. Příkladem interpretace, která zvažuje možnosti aplikace teorie dokumentu Brietové na digitální dokumenty, je esej Michelle M. Tourneyové (Tourney 2003).

2.3 Dokumentace, Univerzální kniha a další síť dokumentů

Pro pochopení teorie dokumentu Paula Otleta i Suzanne Brietové je důležité obeznat se s tím, jak koncipovali praktickou práci s dokumenty, již oba shodně nazývali *dokumentace*. Proces dokumentace chápali Otlet i Brietová jako tvůrčí proces zpracování primárních dokumentů, během něž jsou z této „suroviny“ vytvářeny *odvozené, sekundární* dokumenty. Středem jejich zájmu jsou znalosti implicitně obsažené v dokumentech a podstatu dokumentace vidí v analytickém procesu jejich objevování a explicitního vyjádření. Takovéto pojetí dokumentace Otlet akcentoval i u muzejních dokumentů; sbírky Mezinárodního muzea nekoncepce jako sbírky vzácných a cenných objektů, ale jako výstavy idejí a myšlenek, ilustrovaných objekty, jež mohou něco naučit nebo připomenout důležitá fakta a podstatné koncepce.²¹

Suzanne Brietová koncept *primárních* a z nich odvozených *sekundárních* dokumentů ilustruje (fiktivním) příkladem nálezu nového druhu antilopy v Africe. Tato antilopa převezená do Evropy, katalogizovaná a umístěná v zookoutku botanické zahrady v Paříži, je podle ní primárním (*initial*) dokumentem. Zprávy o tomto objevu v novinách, zvukové a obrazové záznamy, publikované vědecké texty, vycpané zvíře umístěné v muzeu a další jsou sekundární neboli odvozené (*seconds ou dérivés*) dokumenty. Úlohu dokumentace pak Brietová spatřuje právě v takové tvorbě odvozených dokumentů, tj. katalogů, bibliografií, extraktů, analýz, průvodců apod. Dále tento příklad využívá k tomu, aby

18 BUCKLAND, Michael. Suzanne Briet, 1894–1989: „*Madame Documentation*“ [online]. Berkeley: School of Information, [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <https://people.ischool.berkeley.edu/~buckland/briet.html>.

19 Suzanne Briet 1894–1989: checklist of writings [online]. Michael Buckland, comp. 2005-03-26, revised 2017-12-31 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <https://people.ischool.berkeley.edu/~buckland/Brietwebbib.pdf>.

20 BRIET, Suzanne, 2006. *What is documentation? English translation of the classic French text*. Trans. and edited by Ronald E. Day, Laurent Martinet, Hermina G. Anghelescu. Lanham, Md: Scarecrow Press. xi, 72 s. ISBN 978-0-8108-5109-2.

21 *Le Musée international: catalogue général sommaire*. Bruxelles: Office central des Associations Internationales, 1912, s. 4–5. Digitální kopie dostupná z: <https://uia.org/allpubs>.

poukázala na to, jak jsou události a fakta poté, kdy se stanou součástí veřejného poznání, „zdokumentovány“, tj. zaznamenány a stanou se podnětem pro vytvoření velkého množství nejrůznějších druhů dokumentů v rámci různých diskurzivních komunit (Briet, 1951, s. 7–8). Ronald E. Day poznamenává, že další taková „síťová“ teorie se objevila až s teorií sítí aktérů (angl. *actor-network theory*) na přelomu tisíciletí (Day, 2006, s. 49).

Paul Otlet obohatil koncept odvozených dokumentů návrhem nového typu sekundárního dokumentu, který nazývá *Univerzální kniha* (Otlet, 1934, s. 429–431). Proces jejího vytvoření měl zahrnout obsahovou analýzu informací v primárních dokumentech včetně „očistění“ od redundantních a nesprávných údajů, jejich sumarizaci, koordinaci a klasifikaci. Tuto metodu, jejíž podstatou byla tvorba nových dokumentů z dokumentů existujících, nazval Otlet „*monografický princip*“, samotný proces nazýval „*kódování*“ (*codification*). Výsledkem měla být syntéza všeho, co bylo napsáno o určitém tématu nebo disciplíně a bylo rozptýlené v různých zdrojích, do *Univerzální knihy*. Z jednotlivých *Univerzálních knih* měla posléze syntézou a propojením jejich obsahu vzniknout *Univerzální encyklopedie*, koncipovaná jako lístková kartotéka organizovaná podle MDT, která by dnešní terminologií byla nejspíše označena jako znalostní báze či znalostní graf; nabízí se rovněž analogie s Wikidaty.

Analytický pohled na dokument uplatňuje i Brietová, když píše o tom, že „*kniha, původně vzešlá z jednotlivých listů, se v současné době rozpadá na své konstitutivní prvky z důvodu potřeby mobility*“ (Briet, 1951, s. 9). Zatímco však v dokumentační praxi Otlet i Brietová razili princip dekontextualizace, osamostatnění jednotlivých poznatků či fakt zaznamenaných v dokumentech prostřednictvím obsahové analýzy, ve svých teoretických úvahách vnímali dokument v jeho diskurzivním, kulturním a sociálním kontextu. Podle Otleta kniha ani dokument „*nemohou být sociálně lhostejnými věcmi*“ (Otlet, 1934, s. 427). Proces analytické dokumentace v pojetí Otleta a Brietové tak vykazuje myšlenkovou příbuznost s tvůrčí dekonstrukcí dokumentu, o níž hovoří Michel Foucault v knize *Archeologie vědění*. Podle něj „*primárním cílem již není dokument interpretovat, určit, zda říká pravdu a jaká je jeho vlastní vyjadřovací hodnota, nýbrž pracovat na něm zevnitř a rozvíjet jej*.“ (Foucault, 2016, s. 14).

2.4 Dokument očima Paula Otleta a Suzanne Brietové

Paul Otlet i Suzanne Brietová přistupovali k dokumentu z pozic modernismu: prosazovali metody racionalizace, mechanizace a vědeckého řízení intelektuální práce. Byli příznivci standardizace a technických inovací v dokumentaci, oba byli zastánci a propagátoři mikrografie. Otletova obrazná pojmenování dokumentu „intelektuální stroj“ a „myslící stroj“ svědčí o váze, jakou přikládal technologii. Brietová vyjádřila obdobné názory na proces dokumentace, když cituje svého žáka Roberta Pagèse: „*Dokumentace má pro kulturu stejný význam jako stroj pro průmysl*“ (Briet, 1951, s. 14). Na jiném místě konstatuje, že dokumentaci lze považovat za „*kulturní technologii*“ (*une technique culturelle*) (Briet, 1951, s. 10). Významnou myšlenkou je Otletova úvaha o propojení dokumentu a člověka/uživatele (dokument jako „*prodloužený mozek*“), v níž lze shledat analogii s metaforou „*extenze člověka*“, kterou použil pro média Marshall McLuhan.

Pro Otleta byl *dokument* základní jednotkou dokumentace, analogickou atomu ve fyzice a buňce v biologii; používal pro něj ovšem různá pojmenování, od tradičního termínu kniha po novotvary „*gramme*“, „*bibliogram*“, „*biblion*“, aniž by specifikoval jejich rozdíly (Otlet, 1934, s. 43). Jakkoli oceňoval význam knihy, zdůrazňoval, že „*kniha je pouze prostředkem; není to cíl. Existují i jiné prostředky, které postupně přinášejí lepší výsledky než kniha a nahradí ji. Tak všeobecné výstavy vhodně nahrazují pojednání o geografii; široká veřejnost se seznámí s příběhem prostřednictvím oper; muzea upozorňují na vědu*.“ (Otlet, 1934, s. 217).

Široké pojetí dokumentu Paula Otleta názorně ilustruje obsah kapitoly *Druhy, třídy a rodiny děl* jeho *Pojednání o dokumentaci*, v níž popisuje prakticky všechny v té době existující typy dokumentů (Otlet, 1934, s. 124–247). Typy dokumentů člení do tří kategorií. První kategorie, nazvaná *bibliografické dokumenty*, zahrnuje „tradiční“ tištěné dokumenty – monografie, periodika, encyklopedie, slovníky ad. Druhou kategorií tvoří *jiné grafické dokumenty než tištěná díla*, jež zahrnují rukopisy, mapy a plány, atlasy, ikonografie, tisky, rytiny, grafiku, fotografie, archivy a archiválie, hudebniny a tzv. figurativní památky – nápisy, mince, medaile. Třetí kategorií pojmenoval *dokumenty zvané „náhrady knihy“*. V této kategorii jsou uvedeny typy, které by dnešní terminologií mohly být označeny jako multimédia nebo nová média: objekty jako názorný materiál, gramofonové desky, filmy, rozhlas, televize, představení, divadlo, slavnosti, liturgie, umělecká díla.

Z tohoto výčtu je zřejmé, že Otlet považoval za dokument nejen objekt se zaznamenanými informacemi, ale jakýkoli objekt a dokonce i událost, jež pro někoho mají smysl a mohou ho informovat. Svoji typologii stávajících typů dokumentů Otlet navíc rozvíjí o předpověď, že k dokumentům vizuálním a zvukovým doplní technický vývoj i dokumenty vnímatelné dalšími smysly – hmatem, čichem a chutí. Spojuje svoji představu s vývojem lidského poznání, který člení do šesti fází. První je empirická a zahrnuje smyslové počítky. Ve druhé fázi nastává rozumové poznání. Třetí fází je tvorba dokumentu, v němž je zaznamenáno, „co smysly vnímaly a co myšlenka vytvořila“. Ve čtvrté fázi jsou vytvořeny vědecké přístroje a nástroje zkoumání všech dimenzí světa. Pátá fáze spočívá v záznamu údajů zjištěných vědeckými nástroji a ve spojení nástroje s dokumentem v jeden celek – „dokument-nástroj“ (*le Document-Instrument*). Nabízí se srovnání této myšlenky o splývání dokumentu a nástroje/stroje, který ho generuje, se současným fenoménem *digital humanities*. Šestou vývojovou fází nazývá Otlet *hyperdokumentace*. „Dokument-nástroj“ se přetvoří v dokument určený ke vnímání všemi smysly (*Sens-Perception-Document*) a „umožní neočekávanými způsoby vyjádřit to, co dosud bylo nevnímátné a nepochopitelné“ (Otlet, 1934, s. 429). Není bez zajímavosti, že ve stejné době takovou myšlenku s obdobným entuziasmem zformuloval teoretik umění Karel Teige ve stati *Poezie pro pět smyslů*. „*Poetismus chce mluvit ke všem smyslům (jen příležitostně akcentoval zrakovost, protože zrak je náš nejvytříbenější smysl), ježto chce mluvit k celému člověku, člověku moderní kultury a rovnováhy těla i ducha.*“²²

Otletův koncept rozpinání pojmu dokument co do intenze i extenze vyvrcholil plánem Světového města, jež mělo ztělesnit produkty dokumentační práce v komplexní granularitě „od kartičky po město“. „Světové město bude kolosální knihou, jejíž budovy a jejich uspořádání – a nejen jejich obsah – budou čteny způsobem, jakým lidé ve středověku četli kameny katedrál.“ (Otlet, 1934, s. 420).

Suzanne Brietová definuje dokument jako „jakýkoli konkrétní nebo symbolický znak, uchovaný nebo zaznamenaný za účelem reprezentace, rekonstituce nebo důkazu fyzického nebo intelektuálního fenoménu“²³. Konstatuje, že tato definice je velmi obecná a proto ji doprovází několika názornými příklady. „Je hvězda dokument? Je obálka unášený proudem dokument? Je živé zvíře dokument? Ne. Ale fotografie a katalogy hvězd, kameny v mineralogickém muzeu a zvířata popsána v taxonomii a vystavená v zoo dokumenty jsou.“ (Briet, 1951, s. 7).

Detailnějším rozbořením této velmi jednoduše znějící definice i doprovodných příkladů vynikne myšlenková brilance jejich autorky.

22 TEIGE, Karel, 1925. *Poezie pro pět smyslů*. In: *Pásmo*. Listopad 1925, 2(2), 23–24. Dostupné také z: <https://www.ucl.cas.cz/edice/data/antologie/avantgarda/AVA2/46.pdf>.

23 V orig. „tout indice concret ou symbolique, conservé ou enregistré, aux fins de représenter, de reconstituer ou de prouver un phénomène ou physique ou intellectuel“ (Briet, 1951, s. 7).

1) Formulace „*jakýkoli konkrétní nebo symbolický znak*“ explicitně odkazuje k sémiotickému pojetí dokumentu. O znakové povaze dokumentu je přesvědčen i Otlet, když rozvíjí své pojetí dokumentu jako „*prodlouženého mozku*“: „*Mechanismus knihy poskytuje prostředky k vytváření rezerv intelektuálních sil: je to akumulátor. Samotná externalizace mozku se vyvíjí na úkor mozku, stejně jako se nástroje vyvíjejí na úkor těla. Ve svém vývoji člověk místo získávání nových smyslů, nových orgánů (např. tři oči, šest uší, čtyři nosy) rozvíjí svůj mozek prostřednictvím abstrakce, abstrakci rozvíjí prostřednictvím znaku a znak prostřednictvím knihy.*“ (Otlet, 1934, s. 426). Niels Lund se domnívá, že Brietová ve své definici používá pojmový aparát odpovídající sémiotické typologii znaků Charlese Sanderse Peirce, již tvoří ikony, indexy a symboly²⁴. Konkrétní znak Brietové odpovídá Peircovu ikonu, *symbolický znak* je totožný s abstraktním symbolem. Lund propojuje toto členění dokumentů na konkrétní a abstraktní s koncepcí primárních a sekundárních dokumentů Suzanne Brietové: antilopa v zoo jako primární dokument je konkrétní (ikon), zprávy v novinách a další sekundární dokumenty jsou abstraktní (symbol). (Lund, 2009, s. 7–9)

2) Formulace „*uchovaný nebo zaznamenaný*“ připomíná fyzickou povahu dokumentu, umožňující jeho přenos časem a prostorem.

3) Formulace „*za účelem reprezentace*“ vystihuje deskriptivní funkci dokumentu. Dokument vystupuje ve funkci odrazu či popisu, který umožňuje něco poznat. Od znalosti, která reprezentuje realitu, se postupuje k dokumentu, který reprezentuje znalost. Když Otlet koncipoval světovou bibliografii, světovou knihovnu, univerzální encyklopedii a mezinárodní muzeum, vyjádřil své filozofické krédo slovy, že tyto „*sbírky se stanou trvalou a úplnou reprezentací celého světa.*“²⁵

4) Formulací „*za účelem rekonstituce*“ se vyjadřuje preskriptivní funkce dokumentu. Dokument plní roli plánu, modelu, který umožňuje něco vytvořit či zrekonstruovat.

5) Formulace „*za účelem důkazu*“ popisuje dokument jako nástroj kontroly, jako doklad, který umožňuje rozhodnout o pravdivosti nebo důvěryhodnosti něčeho či o oprávnění k něčemu.

6) V příkladech Suzanne Brietové se vyskytuje dvojí typ dokumentů. Zatímco fotografie, katalogy hvězd a popisy zvířat v taxonomii jsou dokumenty *původem*, záměrně vytvořené, kameny v muzeu a zvířata v zoo jsou dokumenty *určením*. Přeměnu kamenů a zvířat na dokument nezpůsobily vnitřní změny příslušných objektů, ale jejich zasazení do jiného společenského a kulturního kontextu, obdobně jako když Marcel Duchamp v roce 1914 přeměnil sušák na láhev²⁶ v umělecké dílo tím, že jej vystavil na výstavě. Bernd Frohmann rozpracoval tuto myšlenku směrem k postulování vlastnosti

24 Podle Charlese Sanderse Peirce (1839–1914) je znaková funkce ikonu (angl. *icon*) založena na podobnosti s označovaným objektem (například zvukomalebná slova, přirovnání nebo metafory), index zastupuje objekt v rámci nějakého konkrétního kontextu (například ukazovací zájmeno „ten“ zastupuje různé osoby podle toho, na koho je ukazováno) a symbol je samostatný znak se stabilním významem nezávislým na kontextu (taková slova tvoří většinu slovní zásoby a jejich význam je podle Peirce určován uživateli jazyka).

25 Union of International Associations, 1990. In: *International organisation and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet*. Translated and edited with an introduction by W. Boyd Rayward. Amsterdam: Elsevier for the International Federation of Documentation, s. 116. FID, 684. ISBN 978-0-444-88678-1. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/2142/4004> [cit. 2021-08-05].

26 Bottle rack. In: *Wikipedia: the free encyclopedia* [online], 2008– [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/Bottle_Rack.

objektu, kterou nazval *dokumentalita*²⁷ a charakterizuje ji jako dokumentační funkci, činnost, působení, vliv, moc nebo sílu (angl. *agency, power or force*). Dokumentalita podle Frohmanna nevyplývá z vnitřních charakteristik objektu, ale z jeho interakcí s ostatními entitami v rámci nějakého komplexního uspořádání (soustavy, sbírky, angl. *arrangements*). Za dokument potom lze podle něj považovat jakýkoli objekt, který disponuje touto vlastností. (Frohmann 2012)

2.5 Dokumentové paradigma nastolené Otletem a Brietovou

Nejvýznamnějším příspěvkem Paula Otleta a Suzanne Brietové k chápání dokumentu je bezesporu radikální myšlenkový obrat od pohledu na dokument jako na fyzický objekt, definovaný jeho formou (např. kodex, listina), k sémiotickému a fenomenologickému chápání dokumentu jako jakéhokoli objektu, jehož pozorováním získá subjekt informace, resp. který pro subjekt něco znamená. Tím otevřeli prostor jak pro dokumenty „informativní“ a „vědecké“, tak pro dokumenty „umělecké“ i „zábavné“ a pro dokumenty „procesní“ (ty, jež umožňují vykonávat činnost). Michael Buckland vyzdvihuje tento krok jako jednu z ojedinělých konceptuálních změn v informační vědě (2018, s. 434).

Lze konstatovat, že Paul Otlet a Suzanne Brietová ve svém díle pojmenovali problémy a navrhli metody jejich řešení a tím ustavili nové vědecké paradigma uvažování o dokumentech, které je dodnes aktuální. Pokusíme se je shrnout do následujících bodů:

- Chápání dokumentu jako nástroje materiálního a intelektuálního pokroku a duchovního povznesení lidstva.
- Zaměření na obsah, jenž může být zaznamenán v jakémkoli formátu a na libovolném médiu. Otevřenost vůči novým médiím.
- Univerzalizmus, který zahrnoval i sjednocující pohled na – v té době – specializované paměťové a fondové instituce. Vnímání dokumentu v kontextu sociálních, kulturních, vědeckých a profesních komunit (sítí)²⁸.
- Analytické a proaktivní pojetí dokumentace. Analýza existujících dokumentů a tvorba nových (sekundárních, odvozených) dokumentů.
- Propojení dokumentu a techniky/technologie. Technooptimismus, modernismus, přesvědčení o vlivu techniky na změny společnosti i kultury.

3 Teorie dokumentu ve filozofii a v lingvistice

Filozofové a lingvisté v souvislosti s dokumenty hledají odpovědi ve dvou směrech. Zajímají se předně, jakou částí univerza (reality) jsou dokumenty. Druhou zásadní otázkou je, zda a jak mohou dokumenty ovlivnit či měnit realitu a případně i co z reality mohou ovlivnit. V této části se zaměříme na takové pohledy na dokument, jež vedou od filozofické ontologie k informatické ontologii a od modelu řečové komunikace a jazykové interakce k interakci dokumentové.

3.1 Zdroje pro teorii dokumentu ve filozofii vědy a jazyka

Pro účely následujícího přehledu jsme zvolili filozofy a lingvisty, jejichž teorie se staly základem úvah o začlenění dokumentů do světa lidského myšlení a společenských vztahů. Jakkoli jejich teoretické systémy obvykle nebývají uváděny do vzájemné souvislosti,

27 Poznámka: Termín „dokumentalita“ (angl. *documentality*) používá i Maurizio Ferraris, jak ovšem bude ukázáno v části 3.2, ve zcela jiném významu, označuje jím svoji teorii dokumentu.

28 Poznámka: Otletova představa sítě byla centralizovaná, Brietová ji uvažovala jako decentralizovanou.

pro naše účely je důležité, že si kladou otázky směřující k ontologické a gnozeologické podstatě dokumentu. Filozofové Karl Raimund Popper (1902–1994) a John Rogers Searle (1932) řeší problém vztahu hmoty a vědomí, „těla a duše“ (nosiče a obsahu) v dokumentu; dokument chápou jako objektivní (explicitní) znalost (Popper) a jako sociální objekt (Searle). Lingvisté Roman Jakobson (1896–1982) a John Langshaw Austin (1911–1960) definují funkce jazyka, které jsou vzhledem k jazykové povaze sdělení komunikovaných dokumenty aplikovatelné i na dokumenty samotné.

Prvky filozofického systému Karla Raimunda Poppera nabízející pojmový rámec pro teoretické uchopení pojmu dokument představují především *teorie tří světů* (Popper 1977) a *teorie objektivního poznání* (Popper 1972).

Popperův ontologický systém tvoří tři relativně autonomní části, jež existují ve vzájemné interakci: *svět 1* – fyzický svět hmoty a energie, *svět 2* – svět lidského vědomí a *svět 3*, jež nazývá svět řeči – abstraktní svět obsahu vědomí a výtvorů lidského ducha. Všechny tři světy Popper považuje za reálně existující. Zatímco ve filozofických kruzích teorie tří světů nevzbudila velkou pozornost, pokud nebyla přímo odmítána, ve sféře paměťových a fondových institucí její metafora rezonuje silně a dočkala se četných pokusů o interpretaci a aplikaci²⁹.

S ontologickým systémem tří světů je propojena i Popperova teorie poznání, která člení znalosti na subjektivní a objektivní. *Subjektivní znalost*, již vlastní nějaký subjekt v podobě stavu mysli nebo vědomí či schopnosti jednat nebo reagovat, patří do světa 2. *Objektivní znalost* patří do světa 3 a její podstatou je logický obsah znalosti, oddělený od subjektu, který ji vytvořil. Obsahem světa 3 jsou podle Poppera jak vědecké či odborné poznatky, tak umělecká díla. Zahrnuje jak správné, tak nesprávné znalosti. Teorie objektivního poznání vykazuje styčné body s teorií tacitních (implicitních) a explicitních znalostí Michaela Polányiho³⁰, jež našla uplatnění v informačním a znalostním managementu.

Vzájemnou provázanost tří světů Popper demonstroval na příkladu *triadické povahy dokumentů*, které patří svou fyzickou částí do světa 1, svým obsahem do světa 3 a jsou využitelné jen prostřednictvím lidské mysli, tedy světa 2. Jak ukážeme v části 4 této studie, s obdobou této trojice aspektů dokumentu se lze setkat v četných variantách v pracích informačních vědců.

Tezi o relativní autonomii světa 3, tj. poznání odděleného od svých tvůrců a uloženého v dokumentech, dokládá Popper pomocí myšlenkového experimentu: Kdyby zmizel veškerý materiální svět lidských nástrojů a strojů i subjektivní znalosti lidí, jak tyto nástroje používat, pak by lidé mohli svět zrekonstruovat díky svým schopnostem poznávat a díky objektivnímu poznání uloženému v knihovnách, tj. ve světě 3.³¹ Pokud by ovšem byly zničeny i knihovny, resp. dokumenty v nich uložené, nebyla by rekonstrukce světa možná a vše by muselo začít od začátku. (Popper, 1972, s. 107–108)

29 Viz např. BROOKES, Bertram C., 1980. Foundations of information science: Part I. Philosophical aspects. In: *Journal of information science*. 2(3–4), 125–133; CEJPEK, Jiří, 1999. Knihovnictví v širších souvislostech. In: *Národní knihovna*. 10(6), 275–276. ISSN 0862-7487 (print). ISSN 1214-0678 (online); DOLÁK, Jan, 2018. Karl Popper a muzeologie: mezi objektem a muzeálií. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 6(2), 7–17. ISSN 1339-2204 (print). ISSN 2453-9759 (online); RUDD, David, 1983. Do we really need World III? Information science with or without Popper. In: *Journal of information science*. 7(3), 99–105; SCHWARZ, Josef, 1999. Nedokumentované informační prameny nebo informační objekty? In: *Ikaros* [online]. 3(9) [cit. 2021-08-05]. urn:nbn:cz:ik-10387. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/10387>.

30 POLANYI, Michael, 1967. *The tacit dimension*. London: Routledge & Kegan Paul. xi, 107 s.

31 Tato představa koresponduje s rekonstitutivní funkcí dokumentu, jak ji definovala Suzanne Brietová.

Obdobný problém jako Popper řeší i John Rogers Searle. Zatímco Popper svět 3 popisuje, Searle se zajímá o to, jak vzniká. Jeho ontologickou alternativou ke světu 3 a ke konceptu objektivního poznání je vlastní řešení prostřednictvím pojmů *sociální/institucionální reality* a *sociálních objektů* (Searle 2012). Na otázku, jak mohli lidé vytvořit tak komplexní institucionální fenomény jako peníze, vládu, vlastnictví nebo manželství, odpovídá, že se tak děje prostřednictvím specifického typu jazykového výroku, který nazývá „*deklarace (prohlášení) statusových funkcí*“. Tato deklarace je založena na formuli „*X je považováno za Y v kontextu C*“, kde X zastupuje fyzický objekt, Y sociální objekt a C je kontext, v jehož rámci je přiřazení statusové funkce objektu uznáváno. Platí, že sociální objekt Y je statusová funkce (například prezident) přiřčená fyzickému objektu X (například osobě) v určitém kontextu C (například parlamentní demokracie). Jestliže se pokusíme aplikovat Searlovu teorii na antilopu Suzanne Brietové (X), stane se sociálním objektem (Y) poté, co je jí umístěním v zoo (C) přiřčena statusová funkce dokumentu. Statusové funkce mají podle Searla *deontickou sílu*³². Jsou spojeny s tzv. konstitutivními pravidly, která umožňují nejen regulovat existující činnost, ale přímo ustavit událost či aktivitu, již mají regulovat.

Vliv jazykových výroků na realitu, který zkoumá Searle z ontologického pohledu, řeší rovněž lingvistika. Obrazně řečeno, tak jako Suzanne Brietová provedla obrát dokumentace k sémiotice, sémiotici a lingvisté provedli obrát k pragmatice a začali se zajímat o vztah jazyka a mimojazykových entit. Od toho, co se sděluje, se zájem přesunul k tomu, čeho lze sdělením dosáhnout. Beletristickou formou zpracoval toto téma Laurent Binet v knize *Sedmá funkce jazyka*³³, o jeho uvedení do vědeckého diskurzu se zasloužili Roman Jakobson a John Langshaw Austin.

Roman Jakobson ve svém strukturalistickém modelu řečové komunikace uplatnil systémový přístup k jazyku, ovlivněný kybernetikou (je patrná jeho podobnost s lineárním Shannon-Weaverovým modelem komunikace). Definoval šest strukturních prvků řečové události (aktu slovní komunikace) a ke každému z nich přiřadil specifický typ *jazykové funkce*: emotivní, referenční, poetickou, fatickou (kontaktní), metajazykovou a konativní³⁴ funkci (Jakobson 1995). Jakobson věnoval pozornost především poetické funkci, což je obdoba estetické funkce, již definoval další člen Pražského lingvistického kroužku, Jan Mukařovský. Z hlediska dalšího využití pro rozvoj teorie dokumentu jsou nejvýznamnější *funkce referenční* (tj. odkazování na věci, o nichž výrok je, označovaná též jako reprezentativní, deskriptivní či deklarativní) a *konativní funkce*, která působí na adresáta např. rozkazovací větou (označuje se též jako preskriptivní nebo procedurální).

O funkci jazykových výrazů se zajímal i John Langshaw Austin, tvůrce teorie *řečových aktů* (Austin 2000). Jazykové výpovědi členil na tzv. *konstativy* a tzv. *performativy* (Austinovy novotvary, zhruba odpovídající Jakobsonově referenční a konativní funkci). *Konstativní výpovědi* něco sdělují či popisují a lze rozhodnout, zda jsou pravdivé. *Performativní výpovědi* používají řeči k tomu, aby bylo dosaženo nějakého cíle. Například otázkou „Nevíte, kolik je hodin?“ žádá mluvčí adresáta, aby mu sdělil aktuální čas. Podle Austina se performativní prvky vyskytují v každé výpovědi, „*vyslovit výpověď znamená vykonat čin*“ (Austin, 2000, s. 24). Otázka po pravdivosti performativu není relevantní, lze pouze určit, zda je jeho fungování zdařilé nebo nezdařilé, tj. zda se podařilo dosáhnout efektu, jehož chtěl mluvčí dosáhnout. Příkladem nezdařilého performativu by kupříkladu mohl být dialog: „Nevíte, kolik je hodin?“ – „Vím“.

32 Termín je odvozen ze starořeckého δέον déon (gen.: δέοντος déontos), což znamená „to, co je závazné nebo správné“.

33 BINET, Laurent, 2017. *Sedmá funkce jazyka*. Praha: Argo. 373 s. ISBN 978-80-257-2144-5.

34 Termín je odvozen z latinského *conatus*, což znamená pokus, snaha, úsilí, námaha.

3.2 Teorie dokumentových aktů Barryho Smithe a dokumentalita Maurizia Ferrarise

Jakobsonova a Austinova konativní a performativní funkce jazyka a Searlova ontologie sociální reality se staly východiskem pro dokumentovou teorii zaměřenou na situace, kdy dokument vyjadřuje nutnost nebo možnost, jejímiž čelnými představiteli jsou Barry Smith (1952) a Maurizio Ferraris (1956). Oba považují dokument za specifický typ *sociálního objektu*. Pohled na dokument, tradičně považovaný za nástroj pasivního záznamu a deskripce, získal v jejich teorii další rozměr: dokument jako nástroj preskripce, tedy aktivního působení na realitu.

Barry Smith obdobně jako Otlet a Brietová propojuje teoretickou činnost s činností praktickou. Je profesorem filozofie na Univerzitě v Buffalu a je činný i v oblasti ontologického inženýrství. Je spoluautorem významné základní ontologie *BFO (Basic formal ontology)*³⁵. Spolu s Wernerem Ceustersem vytvořili doménovou *Ontologii informačních artefaktů*³⁶ jejíž třídy zachycují typy dokumentů, jejich části a procesy s nimi související. Shodně s Otletem považuje Smith dokumenty za protetické pomůcky pro lidskou paměť (Smith 2014). Sdílí s ním i jeho historický optimismus: je přesvědčen, že vývoj, během něž dokument umožnil vznik nových typů sociální interakce a komunikace, kterých nebylo možné dosáhnout prostřednictvím řečových aktů, bude pokračovat a že digitální dokument přinese další nové typy sociální interakce a komunikace, které v éře analogových dokumentů neexistovaly (Smith 2015). Dokument tedy chápe nejen jako nástroj sociální komunikace, ale i jako činitel sociální komunikaci vytvářející. Smith přisuzuje dokumentům v souladu s Austinovým členěním řečových aktů dvě základní funkce, jež nazývá *epistemologická (informační)* a *performativní*. Soustřeďuje se na performativní dokumenty v oblasti obchodu a práva. Svoji teorii formuluje souběžně s ekonomickou teorií Hernanda de Sota³⁷, jejímž základem je teze o ústřední roli dokumentů v tržní ekonomice.

Smithova teorie dokumentu našla své zhmotnění v doménové *Ontologii dokumentových aktů*³⁸, která zachycuje její pojmovou základnu. Ústředním pojmem teorie je *dokumentový akt*, který zhruba odpovídá tomu, co Otlet a Brietová nazývali dokumentace. Dokumentový akt je ovšem podle Smithe nejen to, co lidé (nebo jiní agenti) mohou dělat s dokumenty, tj. procesy zpracování (například vyplnit, podepsat, kopírovat), ale i různé druhy věcí, jež lze dělat (jichž lze dosáhnout) pomocí dokumentů, tj. procesy využití (identifikovat osobu, založit firmu, potvrdit připravenost k letu, uzavřít manželství apod.). Stejně jako řečové akty mohou být dokumentové akty zdařilé i nezdařilé, kupříkladu s neplatným pasem se nepodaří překročit hranice. Zatímco však entity produkované řečovými akty jsou z ontologického hlediska procesy, které existují jen během času, v němž probíhají jimi vyvolané události, dokumentové akty mohou podle Smithe vytvářet kromě procesů i objekty, které přetrvávají v čase a mohou existovat odděleně od svých tvůrců. Jádrem teorie je tedy generování nových ontologických entit prostřednictvím dokumentových aktů. „*Prováděním dokumentových aktů (úkony vyplňování, registrace, předávání, ověřování, připojování) měníme svět tím, že vytváříme vlastnické vztahy, právní odpovědnost, obchodní organizace a řadu dalších institucionálních struktur mo-*

35 *Basic formal ontology* [online]. Dostupné z: <http://www.obofoundry.org/ontology/bfo.html>.

36 *Information artifacts ontology* [online]. Dostupné z: <http://www.obofoundry.org/ontology/iao.html>.

37 SOTO, Hernando de. *Mysterium kapitálu: proč kapitalismus triumfuje na Západě a selhává všude jinde na světě*. Vyd. v této podobě 1. Praha: Rybka, 2007. 253 s. ISBN 978-80-87067-20-8.

38 *Document act ontology* [online]. Dostupné z: <https://raw.githubusercontent.com/d-acts/d-acts/master/d-acts.owl>.

derních společností. ... Můžeme však jít ještě dále a tvrdit, že dokumenty v papírové i elektronické podobě vytvořily neviditelnou infrastrukturu mnoha typů nefyzických entit, které propustují současnou sociální realitou." (Smith, 2012, s. 185)

Maurizio Ferraris je představitelem tzv. nového realismu, filozofického směru, který se vymezuje vůči postmodernismu a zaměřuje se na ontologické zkoumání společenských fenoménů. Polemizuje s představou informační společnosti jako společnosti komunikační a tvrdí, že základem současných paradigmatických změn jsou změny v zaznamenávání informace. Kupříkladu mobilní telefon je podle něj nástroj umožňující nejen řečové akty, ale i akty dokumentové. Svoji verzi sociální ontologie nazývá *dokumentalita* a staví ji na tezi, že dokument není pouhým doplňujícím prvkem sociální reality, nýbrž její nezbytnou podmínkou, protože zajišťuje externalizaci a uchování individuální a kolektivní paměti. „Proč jsou záznamy tak důležité, když ne pro to, že fixují a vytvářejí trvalé sociální objekty a osvobozují je od jejich striktní závislosti na individuální vůli a intencích?“ (Ferraris, 2012, s. 43). Na rozdíl od Searlovy intencionální teorie konstrukce sociálního objektu jako osoby nebo materiálního objektu, jimž je statusovou deklarací přisouzena sociální funkce, chápe Ferraris sociální objekt jako svébytnou ontologickou entitu. Zatímco Searle na ontologickou otázku Co existuje? odpovídá: vlastnost být sociálním objektem, Ferraris tvrdí, že existuje entita – sociální objekt. Touto entitou je pro něj záznam sociálního aktu, jehož nejvýznamnějším představitelem je dokument. Podle jeho názoru „dokumenty se nestávají sociální realitou, ale spíše ji tvoří“ (Ferraris, 2012, s. 46).

4 Teorie dokumentu v informační vědě

Stejně jako vynález knihtisku neznamenal zánik rukopisů a fotografie nenahradila malbu, i vstup digitálních dokumentů do komunikačního ekosystému proběhl kumulativním způsobem, digitální dokumenty koexistují s dokumenty analogovými. Obdobně je tomu v případě teoretických otázek informační vědy: digitální dokumenty nevyřešily otevřené problémy spojené s definováním analogových dokumentů, naopak doplnily k nim problémy další, specifické pro tento druh dokumentů.

K dosavadním otázkám kladeným informační vědou (Jaké vlastnosti jsou společné všem typům dokumentů? Co je předmětem procesů dokumentace (bibliografické kontroly, organizace znalostí, informačního a znalostního managementu)? Jaký je vztah dokumentu a informace?) přibýly nové otázky: Jaký je vztah dokumentu a dat? Je digitální dokument odlišný od analogového dokumentu? Jestliže ano, v čem se liší? Je nutné kvůli digitalizaci redefinovat dokument?

Specifickým rysem a zároveň nejpalčivějším problémem digitálních dokumentů z pohledu informačních profesionálů je ztráta bibliografické kontroly (moci) nad nimi v tom smyslu, jak ji definoval Patrick Wilson ve své esejí *Dva druhy moci* (Wilson 1968). Již v roce 1996 si všimla Linda Schamberová, že „aktéři kontroly, jako jsou vydavatelé a knihovníci, cítí, že ztratili kontrolu“ (Schamber, 1996, s. 669). Jedním z projevů je podle Rogera T. Pédauqua „ztráta stability dokumentu jako hmotného objektu a jeho transformace na proces konstruovaný na vyžádání, což může podkopat důvěru v něj kladenou“ (Pédauque, 2003, s. 2). To, co je nestabilní, se hůře ovládá. Jean-Michel Salaün doplňuje, že zatímco telekomunikace pomohla překonat prostorovou bariéru, digitální technologie stírají bariéru časovou, díky čemuž mizí rozdíl mezi událostí/komunikačním aktem a jejich záznamem v dokumentu. „Zaznamenáváme, diskutujeme a publikujeme jedním kliknutím“ (Salaün, 2014, s. 193). A opět, to, co je obtížně rozpoznatelné, je obtížné ovládat.

V tuzemském kontextu na vstup elektronických dokumentů do společenské komunikace zareagovali už v 90. letech 20. století Eva Bratková (1998) a Adolf Knoll (1999). Převážně esejistickou formou uvedl do českého prostředí témata paradigmatických

změn v dokumentové komunikaci Zdeněk Uhlíř. Díky své specializaci na rukopisy a staré tisky nahlíží problematiku dokumentů v dlouhodobé historické perspektivě. Téma, jimž se věnuje, zahrnují formulaci rozdílů mezi dokumentem rukopisným, tištěným a elektronickým (Uhlíř 2002), proměny způsobu vnímání obsahu a vztahu dokumentů a metadat v digitálním prostředí (Uhlíř 2013), specifika hypertextu (Uhlíř 2000), obchodní modely pro elektronické dokumenty (Uhlíř 2008).

4.1 Tříhlediskové pojetí dokumentu neo-dokumentalistů a skupiny Pédauque

Vznik neo-dokumentalistické školy je zajímavým příkladem toho, jak mohou požadavky praxe stimulovat vědecké poznání a tvorbu teorie. Podnětem se stal praktický problém zajištění bibliografické kontroly digitálních dokumentů. Poté, co byl v Norsku v roce 1989 přijat zákon o povinném výtisku, zahrnující i elektronické dokumenty, vyvstala potřeba odborníků, kteří by se této agendě věnovali. V roce 1996 byla proto zahájena výuka v novém vzdělávacím programu Dokumentační studia (*dokumentasjonsvitenskap – DOKVIT*) na Univerzitě v Tromsø (Skare 2019). Současně se nově zřízené pracoviště stalo základnou teoretického výzkumu, jehož mezinárodní charakter ještě posílilo v roce 2001 založení Dokumentové akademie (*Document Academy – DOCAM*)³⁹, která je platformou pro mezinárodní komunikaci odborníků zaměřenou na dokumenty. Hlásí se k vědeckému odkazu Paula Otleta a Suzanne Brietové (na její antilopu odkazuje i logo akademie). Pořádá výroční setkání a příspěvky publikuje ve sborníku *Proceedings from the Document academy*.

Originálním přínosem neo-dokumentalistické školy je využití principu komplementarity. Pojem původně zavedl Niels Bohr pro jevy zkoumané kvantovou teorií a používá jej pro vzájemně se vylučující popisy, které ve svém souhrnu podávají relativně úplnou informaci o popisované entitě. Čtenářům obeznámeným s teorií fasetové analýzy jistě neunikne podobnost obou teorií.

Zakladatel studijního oboru Dokumentační studia na Univerzitě v Tromsø a emeritní profesor dokumentačních studií Niels Windfeld Lund (1949) aplikoval princip komplementarity na dokument a dospěl ke třem rozdílným a navzájem se doplňujícím pohledům: fyzickému, mentálnímu a sociálnímu, jež upomínají na tři světy K. R. Poppera. *Fyzický pohled* zahrnuje technické a technologické aspekty dokumentu. *Mentální (subjektivní) pohled* se soustředí na intelektuální a kognitivní aspekty vztahu dokumentu a jednotlivce. *Sociální pohled* zkoumá dokument jako nástroj umožňující společenskou komunikaci. Lund tvrdí, že v jednom časovém okamžiku lze zkoumat dokument vždy jen z jednoho pohledu (Lund 2004). Na tuto tezi reagovali Roswitha Skareová (2009) a Michael Buckland (2016), kteří souhlasí s danými pohledy, navrhují však chápat je nikoli jako navzájem se vylučující, ale jako vztahy částí, jejichž integrací vznikne celistvý (systémový) pohled na dokument. Skareová argumentuje tím, že výzkum, který by se soustředil pouze na jednotlivé aspekty dokumentu, by nemusel probíhat v rámci (interdisciplinární) informační vědy, ale mohl by být realizován jinými (jednooborovými) disciplínami. Je patrné, že podle jejího názoru je úkolem informační vědy uplatnit ve vztahu k dokumentu interdisciplinární pohled. Rovněž Buckland je zastáncem vzájemné interakce všech tří dimenzí dokumentu, což dokládá konkrétními příklady: fyzická infrastruktura dokumentové komunikace je podmíněna sociálními fenomény (legislativa, standardizace, ochrana soukromí, kulturní hodnoty ad.); klíčový pojem informační vědy – relevance – je založen na vztahu fyzické a mentální dimenze dokumentu; interakce mentální a sociální dimenze se projevuje i v jazykové stránce dokumentů.

39 The Document Academy [online]. Dostupné z: <https://documentacademy.org/>.

Ve frankofonním prostředí se vstup elektronických dokumentů do komunikačního ekosystému stal impulsem k ustavení prioritní vědecké tematické sítě RTP-doc⁴⁰ pro digitální dokumenty. Multi- a transdisciplinární složení sítě, již tvořily desítky vědců zastupujících obory lingvistika, informatika, sémiotika, komunikační vědy nebo historie, odpovídá tomu, že dokumenty prostupují prakticky všemi oblastmi lidského konání. Pro publikaci výstupů byl zvolen kolektivní pseudonym Roger T. Pédaque, což je homofonní alternativa zkratky RTP-doc. Síť vedl a koordinoval Jean-Michel Salaün (1951), jenž byl moderátorem a facilitátorem probíhajících debat. Podle Salaüna tato metoda kolektivního psaní nevyprodukovala vědecký text v čisté podobě, ale ukázala stav vědecké reflexe digitálních dokumentů k datu této rozpravy. Kromě nesporného vědeckého přínosu jsou aktivity sítě RTP-doc zajímavým experimentem v oblasti kolektivní tvorby a kolektivního autorství.⁴¹ Lze je vnímat jako další příklad záměrné tvorby nového typu syntetického dokumentu, u nějž je možné najít styčné body s Otletovou *Univerzální knihou*.

Filozofický základ diskuse tvořila především teorie dekonstrukce Michela Foucaulta a teorie inskripce (zápisu, vepsání) Jacquese Derridy. Stejně jako neo-dokumentalisté uplatňuje Pédaque triadický pohled na dokument a volí víceméně obdobné dimenze. Výchozíkem se staly lingvistické kategorie syntax, sémantika a pragmatika, s jejichž pomocí jsou charakterizovány tři možné přístupy k dokumentu: fyzický – *dokument jako forma*, kognitivní – *dokument jako znak* a sociální – *dokument jako médium*. Tyto tři aspekty dokumentu jsou systematicky rozpracovány ve studii publikované v roce 2003 (Pédaque 2003) a v rozšířené podobě byly publikovány v monografii z roku 2006 (Pédaque 2006). Výsledky jsou vyjádřeny v podobě rovnic a z nich odvozených definic, které se ve zhuštěné podobě snaží vystihnout podstatu příslušných aspektů analogových i digitálních dokumentů. Stručnost a abstraktní povahu rovnic a definic vyvažují četné konkrétní příklady, jež napomáhají jejich pochopení. Ke třem aspektům dokumentu je doplněn ještě další rozměr v podobě *smlouvy/dohody o čtení (contrat de lecture)*. Pojem odkazuje na společenskou smlouvu J. J. Rousseaua a vyjadřuje vztah mezi tvůrcem dokumentu a jeho potenciálním čtenářem. Do teorie dokumentu tím vstupuje další významný činitel – čtenář a uživatel dokumentu. Rovnice a definice, na nichž se shodli účastníci diskuse, mají následující podobu:

Dokument jako forma

dokument = médium + inskripce => elektronický dokument = struktury + data

smlouva o čtení: *čitelnost*

definice: „Elektronický dokument je soubor dat organizovaný do stabilní struktury, spojený s formátovacími pravidly umožňujícími jeho čtení jak tvůrcem, tak jeho čtenáři.“ (Pédaque, 2003, s. 10)

Dokument jako znak

dokument = inskripce + smysl => elektronický dokument = informovaný (obsahově strukturovaný) text + znalost

smlouva o čtení: *srozumitelnost*

definice: „Elektronický dokument je text, jehož části jsou potenciálně analyzovatelné

40 RTP (*Réseau thématique prioritaire*) je prioritní tematická síť vědců zřizovaná francouzským Národním ústředím vědeckého výzkumu (*Centre national de la recherche scientifique – CNRS*) pro významná témata a jejich řešení.

41 SULTAN, Frédéric a Jean-Michel SALAÜN, 2010. Roger T. Pédaque, l'aventure d'une écriture collective. In: *dph: dialogues, propositions, histoires pour une citoyenneté mondiale* [online]. 03-2010 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <http://base.d-p-h.info/fr/fiches/dph/fiche-dph-8220.html>.

znalostním systémem se záměrem jeho využití kompetentním čtenářem.“ (Pédaque, 2003, s. 16)

Dokument jako médium

dokument = inskripce + legitimita => elektronický dokument = text + procedura

smlouva o čtení: *sociabilita* (umožňuje účast v lidské společnosti)

definice: „Elektronický dokument je stopa (la trace) sociálních vztahů rekonstruovaná počítačovými systémy.“ (Pédaque, 2003, s. 24)

Rozsáhlá diskuse ve skupině RTP-doc vedla k závěru, že elektronický dokument není protikladem dokumentu tradičního, přináší však významné nové podněty jak pro vývoj, tak pro formulaci obecné teorie dokumentu.

Podle Pédaque je pravděpodobné, že právě *smlouvy o čtení*, definované pro jednotlivé aspekty dokumentu, reprezentují obecnou podstatu pojmu dokument. „Dokument nakonec nemusí být nic více než dohoda mezi lidmi (mezilidská smlouva), jejíž antropologické (čitelnost – vnímání), intelektuální (porozumění – asimilace) a sociální (sociabilita – integrace) vlastnosti mohou tvořit základ pro část jejich humanity, jejich schopnosti žít společně. Z tohoto hlediska je elektronický formát pouze jedním ze způsobů rozšiřování a vývoje takových dohod.“ (Pédaque, 2003, s. 26)

4.2 Inženýrský přístup informační architektury a dokumentového inženýrství

Informační věda coby interdisciplinární obor zaměřený na společenskou komunikaci informací se tradičně při řešení technických otázek opírá o informatiku a její aplikované disciplíny, především o softwarové inženýrství a datovou analýzu. Od 90. let 20. století se k těmto oborům řadí i *informační architektura a dokumentové inženýrství*, jež jsou využívány především při řešení problémů digitálních dokumentů. V obou případech jde o inženýrské disciplíny, jejichž cílem je realitu navrhovat a řídit, nikoli ji zkoumat. Jejich metody a techniky spolu se zobecněnými poznatky z realizovaných projektů však přinesly i významné podněty pro rozvoj teorie dokumentu.

Za autora termínu *informační architektura* je považován architekt a designer Richard Saul Wurman (1935), zakladatel konferencí TED (*Technology, entertainment and design*) a autor knihy *Informační architekti* (Wurman 1997). Systematické základy oboru položili absolventi oboru knihovní věda na Michiganské univerzitě Louis Rosenfeld (1965) a Peter Morville, jejichž úspěšná monografie *Informační architektura* se dočkala již čtvrtého vydání (Rosenfeld 2015). Úlohou informační architektury je podle nich návrh a správa struktury a funkce sdíleného informačního prostředí s cílem učinit informaci nalezitelnou a srozumitelnou.

Autory koncepce *dokumentového inženýrství* jako samostatné disciplíny jsou Robert John Glushko (1953) a Tim McGrath, kteří rozpracovali jeho principy ve stejnojmenné monografii (Glushko 2005). Chápu ho jako obor, který „syntetizuje vzájemně se doplňující myšlenky ze systémové a informační analýzy, elektronického publikování, analýzy podnikových procesů a podnikové informatiky, aby zajistil, že dokumenty a procesy budou dávat smysl lidem i aplikacím, které je potřebují.“ (Glushko, 2005, s. xvi) Filozoficky vycházejí ze stejných základů jako Barry Smith a Maurizio Ferraris. Avšak zatímco Smithova teorie dokumentových aktů a Ferrarisova dokumentalita řeší, čeho lze pomocí dokumentů dosáhnout, Glushko a McGrath se zajímají o to, jak dokumenty vytvořit a co se dá s dokumenty dělat, aby co nejlépe plnily své funkce.

Společným rysem obou disciplín je, že chápu dokument jako součást *informačního*

prostředí, jež na obecné úrovni zkoumá *informační ekologie*⁴². Cílem informační ekologie je stejně jako v případě ekologie životního prostředí výzkum, místní nastavení, aktivní návrh, tvorba či změna existujícího prostředí. S trochou zjednodušení lze říci, že zatímco předmětem zájmu informační ekologie je vztah člověka a informačního prostředí, informační architektura a dokumentové inženýrství se soustřeďují na dokumenty v kontextu informačního prostředí. Navržené, jasné definované, organizované a řízené informační prostředí, jehož cílem je učinit informaci přístupnou a použitelnou, bývá obvykle označováno jako *informační systém*. Pozornost se věnuje jak vnitřní struktuře dat, dokumentů a programů, tak vnější, vzhledové, prezentační vrstvě uživatelského rozhraní informačního systému a jejímu uspořádání.

Informační architektura akcentuje *funkční* pohled na dokumenty. Základní komponenty informační architektury tvoří organizační, označovací, navigační a vyhledávací systémy. Každý z těchto systémů se zaměřuje na specifický aspekt funkce dokumentů. *Organizační systémy* zajišťují obsahové strukturování dokumentů. *Označovací systémy* pracují s jazykovými prostředky pro označování strukturních prvků dokumentů. *Navigační systémy* poskytují nástroje pro procházení dokumenty (listování, pohyb uvnitř dokumentu a mezi dokumenty). *Vyhledávací systémy* zajišťují nástroje pro nalezení informace v dokumentech. (Rosenfeld 2015) Je patrné, že účel těchto systémů se v zásadě kryje s funkčními požadavky na bibliografický informační systém v modelu IFLA LRM – najít, určit, vybrat, získat a prozkoumat či objevit relevantní dokumenty.

Dokumentové inženýrství se zaměřuje na *strukturu* dokumentů, dokument definuje jako samostatnou a smysluplnou kolekci informací. Vidí jej jako nástroj *interakce*, přičemž se soustřeďuje zejména na interakci v rámci ekonomických (obchodních a podnikových) procesů, jimž se tradičně věnuje podniková informatika. V rámci této interakce představují dokumenty *rozhraní* mezi lidmi a podnikovými procesy.

Příspěvkem dokumentového inženýrství k typologii dokumentů je členění na *narativní* a *transakční* dokumenty. Systémový přístup, který je při tom uplatněn, ukazuje na spojitost s Jakobsonovým strukturalistickým přístupem k jazyku. Glushko a McGrath dospěli k tomuto členění na základě specifických strukturních prvků a funkcí dokumentů. Obě kategorie však nepovažují za dvě homogenní a vzájemně se vylučující skupiny, ale spíše za dva krajní póly plynulého spektra, které zahrnuje případy, jež v různém poměru kombinují charakteristiky obou typů (Glushko, 2005, s. 10–11).

Transakční dokumenty jsou obvykle označovány jako záznamy nebo data. Jak napovídá název, transakční dokument slouží k realizaci nějakých činností, transakcí, například k objednání zboží. Předpokládá se, že obsah transakčního dokumentu bude i po jeho vytvoření dále transformován – ať už jeho tvůrcem, nebo dalšími agenty. Pro tyto účely je logicky pevně strukturován, jeho obsahové části jsou explicitně vyznačeny. Typickým příkladem je záznam v databázi nebo trojice subjekt – predikát – objekt v grafu RDF. Typickým uživatelem transakčního dokumentu je počítačový program.

Pro *narativní dokumenty* se nejčastěji používá označení dokument nebo text. Jsou považovány za statické v tom smyslu, že po jejich vytvoření či publikování se už nepočítá se změnami jejich obsahu ani struktury. Typickým příkladem je lineárně uspořádaný souvislý text, typickým uživatelem narativního dokumentu je člověk. I narativní dokumenty jsou strukturované, jejich obsahová struktura je však „čitelná“ především pro lidského uživatele a strojům jsou obvykle dostupné jen informace o syntaktické struktuře, například prostřednictvím značek v jazyce HTML, jež slouží k vizuálnímu formátování dokumentu.

42 Viz např. STEINEROVÁ, Jela, 2009. Informačná ekológia – využívanie informácií srdcom. In: *ITIlib: informačné technológie a knižnice* [online]. 9(2) [cit. 2021-08-05]. ISSN 1335-793X. Dostupné z: <https://itilib.cvtisr.sk/clanky/clanek1108/>.

Kromě této typologie dokumentů obohatily obě disciplíny teorii dokumentu o inženýrský přístup. Za *inženýrství* je obecně považována systematická aplikace vědeckých znalostí při návrhu a tvorbě efektivních řešení praktických problémů. V inženýrství se často uplatňují metody projektového managementu: vychází se z předem určeného cíle, existujících omezení a z požadované spolehlivosti. Na rozdíl od teoretických disciplín, jež jsou považovány za eticky neutrální, má inženýrství výrazný etický rozměr. Řečeno s Michelem Foucaultem „jsou kladeny nejen otázky, co dokumenty znamenají, ale i zda říkají pravdu a z jakého titulu lze předpokládat, zda jsou spolehlivé či lživé, zda jsou přesně informované či nevědoucí, autentické či manipulované“ (Foucault, 2016, s. 14). V souvislosti s osobními údaji představuje etickou otázku už rozhodnutí, zda a co dokumentovat.

Jakkoli se informační architektura i dokumentové inženýrství zaměřují na řešení technologických problémů, které Pédaudque a neo-dokumentalisté označují jako fyzický aspekt dokumentu, přistupují vždy k dokumentu s vědomím toho, že musí být v souladu s potřebami uživatelů. V základu technických řešení navrhovaných informační architekturou i dokumentovým inženýrstvím je tedy vždy sociální aspekt dokumentové komunikace. Tradiční cíl dokumentace – zpřístupnění dokumentů, obohacují o fenomény *použitelnosti* a *user experience* (doslova uživatelská zkušenost).

Podle normy ČSN EN ISO 9241-11 použitelnost (angl. *usability*) stanoví, „do jaké míry mohou systém, produkt nebo službu použít specifiční uživatelé k dosažení stanovených cílů s účinností, efektivitou a spokojeností v konkrétním kontextu použití“.⁴³ Je zřejmé, že použitelnost dokumentu souvisí s jeho relevancí. Pojem použitelnost koresponduje i s jedním ze dvou klíčových účelů bibliografické kontroly, který Patrick Wilson pojmenoval využívaní (angl. *exploiting*) (Wilson, 1968, s. 25).

User experience zahrnuje podle normy ČSN EN ISO 9241-210 „vnímání a reakce člověka vyplývající z použití a/nebo z předpokládaného použití systému, produktu nebo služby“.⁴⁴ V případě dokumentu se tedy určuje jeho kvalita fenomenologicky, tím, jak ho vnímá jeho uživatel. Jean-Michel Salaün se z perspektivy informační vědy zamýšlí nad souvislostmi teorie dokumentu a informační architektury a domnívá se, že v současném stadiu vývoje dokumentové komunikace lze považovat pojem *dokument* za ekvivalentní pojmu *informační architektura* a pojem *smlouva o čtení* za ekvivalentní pojmu *user experience* (Salaün, 2014, s. 196).

4.3 Syntetizující pohledy Michaela Bucklanda a Jonathana Furnera

Michael Keeble Buckland (1941) je profesorem informační vědy na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Dlouhodobě se zabývá teoretickými aspekty dokumentové komunikace. Jeho přístup je syntetizující, založený na zevrubných znalostech z filozofie, sociologie a lingvistiky, jakož i informačních technologií. Obdobně jako Maurizio Ferraris vyzdvihuje úlohu dokumentů ve společenských procesech a tvrdí, že místo označování současné společnosti jako informační by bylo přesnější označovat ji jako dokumentovou. V kapitole *Dokument a evidence* knihy *Informace a společnost* (Buckland, 2017, s. 21–49) již volbou názvu uplatňuje pojetí dokumentu jako evidence (anglické „*evidence*“ lze přeložit

43 ČSN EN ISO 9241-11. *Ergonomie interakce člověk-systém – Část 11: Využití: Definice a koncepty*. Praha: Úřad pro technickou normalizaci, metrologii a státní zkušebnictví, 12-2018. 44 s. Třídící znak 83 3582.

44 ČSN EN ISO 9241-210. *Ergonomie interakce člověk-systém – Část 210: Ergonomické projektování interakčních systémů*. Praha: Úřad pro technickou normalizaci, metrologii a státní zkušebnictví, 02-2020. 48 s. Třídící znak 83 3582.

jako doklad, svědectví, výpověď, důkaz, fakt, potvrzení nebo záznam). Dokument vidí nejen jako nástroj, ale i jako aktivní prvek se schopností ovlivňovat společenskou realitu. Tvrdí, že „*stále častěji dochází k posunu od jednotlivců, kteří využívají výhod plynoucích z použití dokumentů, k dokumentovým systémům, které usilují o ovlivnění, kontrolu a využití jednotlivců*“ (Buckland, 2017, s. 176). Svě chápání dokumentu založil Buckland na stejných principech jako neo-dokumentalisté a Pédaudque a shrnul je do následující definice: „*Cokoli, co je považováno za dokument, musí být vnímáno jako znamenající něco, jako závislé na sdílených porozuměních („kulturní kódy“) a také jako něco, co má fyzickou podobu.*“ (Buckland, 2017, s. 48)

V často citované studii *Informace jako věc* dospěl Buckland k definování dokumentu prostřednictvím informace. Rozlišuje tři přístupy ke zkoumání informace: *informace jako proces* informování, tj. proces působící změnu znalostí toho, kdo je informován, *informace jako znalost*, tj. to, co je vnímáno v procesu informování, což označuje jako abstraktní reprezentaci znalosti, a *informace jako věc*, pro jejíž vysvětlení používá termín fyzická reprezentace znalosti. Vysvětluje, že „*jakmile se toho můžete dotknout nebo to přímo změřit, není to znalost, ale musí to být nějaká fyzická věc, řekněme informace jako věc*“ (Buckland, 1991, s. 352). Konstatuje, že informační systémy zpracovávají a zpřístupňují informace ve smyslu „informace jako věc“ a z toho odvozuje, že předmětem zkoumání informační vědy má být právě toto pojetí informace.

Od pojmu „informace jako věc“ vede přímá cesta k pojmu dokument. Teoretické úvahy na toto téma Buckland dále rozvíjí v článku *Co je to „dokument“?* (Buckland 1997), v němž představil širší odborné veřejnosti teorie dokumentu Paula Otleta a Suzanne Brietové a zasloužil se o obnovení zájmu o jejich myšlenky. Poukazuje na podobnost svého pojetí dokumentu s chápáním pojmu hmotná kultura v kulturní antropologii a se sémiotickým pohledem na objekt ve funkci znaku. Za nový prvek současného chápání dokumentu oproti přístupům dokumentalistů z poloviny 20. století považuje důraz, který se klade na sociální konstrukci významu: vlastnost (predikát, funkce) „být dokumentem“ se nepovažuje za vnitřní (vlastní, přirozenou), ale za atributivní, tj. *vnější*, přidělenou objektu subjektem. Zdůrazňuje, že v případě elektronických zdrojů vzrůstá význam funkčního chápání dokumentu, zatímco fyzická stránka dokumentu ustupuje do pozadí a její důležitost se snižuje.

Michael Buckland přispěl k definování pojmu dokument vlastním tříaspektovým pohledem, který vychází z dvou pohledů na dokument Jeana Meyriata (1921–2010). Meyriat rozlišoval dokumenty záměrně vytvořené a dokumenty, jež svoji funkci získaly až dodatečně atribucí (Meyriat, 1981, s. 52–53). Buckland tuto dvojici rozšířil o další hledisko. Formuluje tři pohledy na dokument podle původu, resp. podle způsobu jeho vytvoření: *vytvořeno jako dokument* (angl. *made as*) – *konvenční* pohled na dokument jako na grafický záznam na plochem povrchu, který je materiální, lokalizovaný a obvykle přemístitelný; *přetvořeno na dokument* (angl. *made into*) – *instrumentální/funkční* pohled na dokument jako na to, co bylo přetvořeno či přeměněno se záměrem něco znamenat, evidovat (atribuce autorem či tvůrcem); *považováno za dokument* (angl. *considered as*) – *sémiotický* pohled na dokument jako na cokoli, co pro někoho něco znamená (atribuce uživatelem). (Buckland, 2014, s. 180–181)

Profesor katedry informačních studií na Kalifornské univerzitě v Los Angeles Jonathan Furner se věnuje filozofickým otázkám informací a dat. Ve svém vystoupení na konferenci DOCAM 2019 (Furner 2019) se zaměřil na ontologii dokumentů. Podává rozsáhlý přehled definic dokumentu, jež podrobil obsahové analýze a výsledky člení do tří skupin, zhruba odpovídajících třem aspektům dokumentu podle Pédaudque: dokument jako nosič neboli *médium* (nástroj, kanál pro uložení nebo přenos zpráv), dokument jako text neboli *zpráva* (množina znaků pro vyjádření nebo přenos obsahu) a dokument jako *obsah* neboli smysl/význam. Upozorňuje na to, že ty nejvýstižnější a v praxi nejpouží-

vanější definice jsou složeny ze dvou nebo ze tří komponent, z nichž každou lze začlenit do odlišné skupiny. Důvod vidí v tom, že dokumenty jsou složité objekty, kombinující médium, zprávu na něm zaznamenanou a její smysl do jednoho komplexního celku. Tím Furner navazuje na princip komplementarity, uplatňovaný neo-dokumentalisty. Dokládá jej mimo jiné na čtveřici entit z modelu FRBR: *jednotka* je podle něj entita, jež vystihuje aspekt dokumentu jako média, *vyjádření* zachycuje pohled na dokument jako na zprávu, entita *dílo* modeluje obsah dokumentu.⁴⁵ Dospěl k závěru, že entity modelu FRBR nepředstavují specifické typy ani specifické části dokumentu, ale jeho jednotlivé aspekty. „*Dokumenty se nemají uvažovat primárně jako fyzické jednotky, které mají vlastnosti instanciace [tj. být instancí] daných provedení, daných vyjádření a daných děl; spíše každý daný dokument je současně médium, zpráva a obsah*“ (Furner, 2019, s. 9).

Furner se následně pokouší propojit tříhlediskový pohled na dokument s definováním dokumentu „shora“ jeho začleněním do systému základních filozofických kategorií. Pro tento účel zvolil čtyřkategoriální ontologii představitele neoaristotelské metafyziky Edwarda Jonathana (E. J.) Loweho (1950–2014), jejíž základní čtveřici tvoří: *univerzálie* (obecniny, typy, třídy) a *partikulárie* (jednotliviny, instance), *substance* (objekty) a *vlastnosti*. Dalšími kategoriemi jsou *abstrakta* a *konkréta*. Kategorie jsou navzájem propojeny vztahy instanciace a charakterizace. Furner dochází logickou analýzou k závěru, že dokument jako komplexní objekt nelze ani v tomto případě jednoznačně zařadit do jedné z kategorií. Dokument jako médium považuje za člena kategorie partikulárií s tím, že jeho instancí je konkrétní objekt. Oproti tomu aspekty dokumentu jako zprávy a/nebo obsahu vedou k zařazení do kategorie univerzálií, jejich instancí je pak abstraktní objekt. Furner považuje za nejdůležitější vlastnost dokumentu jeho obsah, a proto doporučuje, aby se zkoumání dokumentu zaměřilo na dokument jako univerzálii (Furner, 2019, s. 9–15).

Důležitým tématem teoretického uvažování o dokumentech je jejich vztah k datům. Jen namátkou připomeňme problematiku propojených dat, výzkumná data, velká (*big*) data či transakční dokumenty charakterizované v části 4.2. Podrobné zpracování této problematiky by vyžadovalo samostatnou studii, zde se omezíme na představení přístupu, který k jejímu řešení zaujal Jonathan Furner (2016). Ve svém pojetí navazuje na typologii informací předloženou v Bucklandově studii *Informace jako věc*, kterou tvoří data, texty a dokumenty, objekty a události, a na jeho názor, že „*je rozumné nepředpokládat žádné pevné rozdíly mezi daty, dokumenty a texty*“ (Buckland, 1991, s. 354). Dále vychází ze čtyř pohledů na data, jež zformuloval Luciano Floridi: epistemický (poznávací), informační (data jako informace), počítačový (data jako bity) a diaforický (data jako rozdíl) (Floridi, 2008). Sám Furner je doplnil o další a dospěl dokonce k devíti „životům“ dat (Furner, 2016, s. 289–299).

Stejně jako v případě dokumentu dává Furner i u dat přednost obsahovému pohledu, tj. za jejich nejdůležitější složku považuje informaci. Za dokument je podle něj třeba považovat jak dále nedělitelné objekty (například zaznamenaný údaj), tak jejich agregáty (například datové sady). Oproti intuitivnímu chápání rozdílu mezi daty a dokumentem, kdy jsou data považována za komponenty, z nichž se skládají dokumenty, staví opačné tvrzení, že naopak data jsou typ dokumentu. Zdůvodňuje to analýzou založenou na filozofických základech, jíž podrobil význam pojmů dokument, informace, text a datová sada a jejich vzájemné vztahy. Tvrdí, že „*ve skutečnosti to není tak, že dokumenty jsou tvořeny daty, ani že dokument je druhem datové sady: spíše je to v obou ohledech naopak. Datová sada se skládá z dokumentů; a datová sada je druh dokumentu.*“ (Furner, 2016, s. 299–303) S tím souhlasí i Michael Buckland, který dodává: „*Datové sady jsou*

45 Poznámka: Otázku zařazení entity *provedení* Furner nechává otevřenou.

typem dokumentu, ale infrastruktura, která umožňuje zpřístupnění digitálních datových souborů pro vícenásobné použití, je mnohem méně rozvinutá než u tištěných materiálů. Požadavky jsou v zásadě stejné. Odbornou praxí a oblast známou jako bibliografie je třeba odpovídajícím způsobem aktualizovat.“ (Buckland, 2017, s. 48–49)

Závěrečné shrnutí

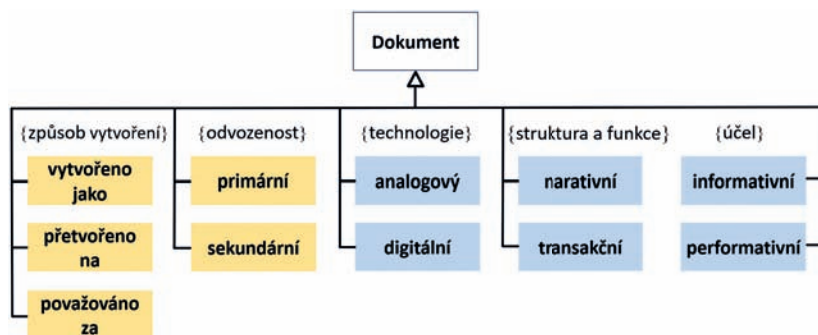
Vzhledem k tomu, že cílem našeho přehledu bylo představení různých směrů teoretického uvažování o dokumentech, je zřejmé, že jakýkoli pokus o jejich syntézu do nějakého unifikovaného pohledu nemůže být úspěšný. Jednou z překážek případného sjednocení může být i to, že přestože se všichni autoři snaží o obecné pojetí dokumentu, je u každého z nich patrné zaměření na určitou specifickou oblast a zakotvení v určitém individuálním světovém názoru. Paul Otlet se soustředil na vzdělávání a výzkum, Suzanne Brietová na vědecké a odborné informace, skupina Pédaque uvažuje převážně o textových dokumentech, Barry Smith a Maurizio Ferraris se zaměřují na obchodní a právní dokumenty, Robert Glushko a Tim McGrath na dokumenty podnikové ekonomiky.

Jakkoli je to obtížné, pokusíme se alespoň naznačit podobnosti a styčné body mezi představenými teoriemi. Způsoby definování dokumentu, které tyto teorie používají, lze rozdělit do tří skupin: *kategorizace*, *specifikace vlastností* dokumentu a *specifikace aspektů* dokumentu.

Kategorizace neboli zařazení pojmu dokument do některé ze základních kategorií je metoda, jež by umožnila dospět ke klasické aristotelské definici dokumentu určením nejbližšího rodu a specifických rozdílů (ty jsou předmětem definování prostřednictvím vlastností). O takový způsob se snaží Jonathan Furner, jehož pokus začlenit dokument do aristotelského kategoriálního systému má podobu předběžných úvah. Závěr, k němuž dospěl, je dualistický: domnívá se, že fyzické aspekty dokumentu ho řadí mezi partikulárie, obsahové aspekty pak určují jeho příslušnost do kategorie univerzálií (Furner, 2019).

*Specifikace vlastností*⁴⁶ dokumentu by se mohla stát potřebnou druhou částí aristotelské definice. K tomu je ovšem zapotřebí, aby příslušné vlastnosti byly podstatné (esenční), tj. nutné a postačující pro existenci dokumentu, a aby se jednalo o vlastnosti vnitřní a trvalé. Na obrázku 1 je přehled typologií dokumentů, jež jsou součástí teorií představených v naší studii. Tyto typologie jsou vždy založeny na některé z vlastností dokumentu: *způsob vytvoření* (Buckland 2014), *odvozenost* (Briet 1951), *technologie* (Pédaque 2003), *struktura a funkce* (dokumentové inženýrství), *účel* (teorie dokumentových aktů).

46 Poznámka: Vlastnost chápeme ve velmi obecném slova smyslu zhruba tak, jak je vymezen predikát v jazyce RDF. Ten se může vztahovat k objektu jako jeho atribut, jako jeho vztah k jinému objektu nebo jako funkce, již objekt plní. Obdobně v seznamu popisných prvků RDA lze najít rozdělení vlastností na atributy (vnitřní nebo externě přisouzená charakteristika entity RDA) a vztahy (spojení dvou entit RDA).

Obr. 1 Typologie dokumentů (archiv autorky)

Problémy vymezení dokumentu prostřednictvím jeho vlastností byly naznačeny již v části 1: přestože jsou k dispozici jejich často velmi obsáhlé seznamy, úplnost každého seznamu je vždy omezená na určitou dílčí oblast. Vlastnosti, představené v teoriích dokumentu v našem přehledu, se zdají svou obecností splňovat požadavek aplikovatelnosti na skutečně všechny dokumenty. Je ovšem otázkou, zda uvedené vlastnosti jsou nutné – tj. jestliže by objekt neměl tuto vlastnost, přestal by být dokumentem, a zda jsou postačující – tj. jestliže má objekt tyto vlastnosti, je to vždy dokument. Pokusem o pojmenování takové supervlastnosti je *dokumentalita* Bernda Frohmanna (2012), která ovšem zase postrádá konkrétnější specifikaci. Za typologii dokumentality v tomto smyslu by nejspíš bylo možné považovat genealogickou typologii dokumentů podle způsobu jejich vytvoření, již navrhl Michael Buckland, a dvojici primárních a sekundárních (odvozených) dokumentů v pojetí Suzanne Brietové. Zbývá rozhodnout, zda všechny uvedené vlastnosti mají i potřebnou rozlišující funkci a zda nejsou aplikovatelné i na jiné entity, než jsou dokumenty. Vzhledem k tomu, že většina autorů se přiklání k vymezení dokumentu prostřednictvím jeho obsahu, by zřejmě bylo užitečné definovat i nějaké „obsahové“ vlastnosti, které zatím v přehledu nefigurují.

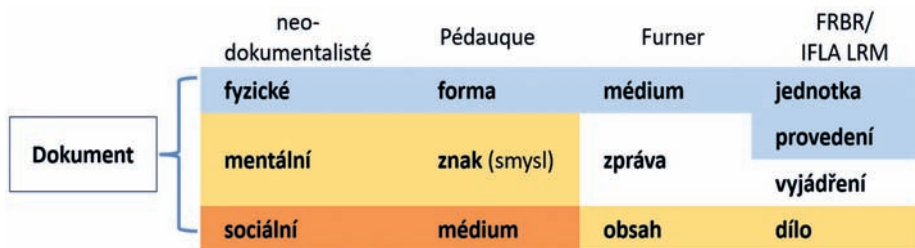
Další otázka se váže k typologiím založeným na uvedených vlastnostech. Optimální typologie by měla obsahovat disjunktní (navzájem se vylučující) třídy. Minimálně v případě členění na narativní a transakční dokumenty však sami autoři mluví o spektru, v němž se nacházejí typy kombinující vlastnosti z obou krajních pólů. Rovněž v typologii podle způsobu vytvoření lze pozorovat překrývání. Objekt, který je „považován za“ dokument, může být „vytvořen jako“ dokument, „přetvořen na“ dokument či to může být cokoliv jiného. Dvojice informativní a performativní funkce dokumentu upomíná na etymologii slova informace, které rovněž neoznačuje jen pasivní odraz přenášený sdělením, ale i aktivní formování (in-formaci) pomocí sdělení. I performativy mohou obsahovat poznatek a platí to i v opačném směru – také informativní dokumenty mají potenciál změnit realitu.

Problém představují i ty vlastnosti, jež jsou určeny jako vnější (tj. ty, které jsou přisuzovány objektu zvenčí subjektem a nejsou vnitřní, vyplývající ze samotného objektu). Je-li vlastnost „být dokumentem“ vnější vlastností, je ze své povahy oddělitelná od objektu. Proces atribuce je tedy obousměrný: objekt se může dokumentem „stát“ i „odejít“. Dokladem obousměrné cesty od objektu k dokumentu může být již zmíněná proměna sušáku na láhve Marcela Duchampa a na druhé straně anekdotický případ uklízečky,

kteřá „uklidila“ umělecké dílo v galerii.⁴⁷ Obdobně uvažuje Michael Buckland, když o své typologii dokumentů konstatuje, že kdokoli může jak konvenční, tak funkční i sémiotický dokument považovat za něco jiného než dokument (i knihy mohou být použity k jinému než informačnímu účelu, například jako palivo). Tím poukazuje na další problém, jímž je subjektivní určení vlastnosti: dva různé subjekty se mohou lišit v tom, zda daný objekt považují za dokument.

Poznamenejme však, že jako problém se výše uvedené vlastnosti dokumentu jeví pouze při pokusech dostat požadavkům aristotelské logiky. Přijmeme-li pohled Maurizia Ferrarise a dalších na dokument jako na sociální objekt, který je vytvářen v procesu sociální interakce a současně spoluvytváří sociální realitu, bude možné považovat tyto vlastnosti za inherentní a odpovídající dialektickému modelu sociální konstrukce reality.

Významným příspěvkem k definování dokumentu, který překračuje hranice tradičního aristotelského postupu, jenž vyžaduje striktně jednoznačné začlenění do jedné a právě jedné nadřazené kategorie a explicitní určení vlastností specifických pro daný předmět, je pohled na dokument z *více hledisek*. Na obrázku 2 jsou uvedeny trojice hledisek vytyčených neo-dokumentalistickou školou, skupinou Pédaque a Jonathanem Furnerem (2019). Jsou doplněny čtveřicí entit z modelu FRBR, resp. IFLA LRM. S vědomím, že jde o značné zjednodušení, jsme se pokusili prostřednictvím barevného odlišení vyjádřit vztahy podobnosti mezi jednotlivými hledisky.

Obr. 2 Aspekty dokumentů (archiv autorky)

Použitá hlediska jsou zhruba v souladu s tím, jak se pohlíží na metodu (proces) analýzy z filozofické perspektivy: „Klasicky se rozlišuje mezi analýzou ‚látkovou‘ (např. v chemii), analýzou ‚gramatickou‘ a analýzou ‚ideovou‘ či ‚mentální‘ (analýzou nějakého pojmu).“⁴⁸ Tyto tři typy analýzy, jež uvádí filozofický slovník, lze považovat za odpovídající trojici „médium – zpráva – obsah“ Jonathanu Furnera. Na fyzické médium lze uplatnit analýzu „látkovou“, zpráva je analyzovatelná „gramaticky“ a obsah „ideově“. Hlediska vytyčená neo-dokumentalisty a skupinou Pédaque již vykazují určité rozdíly v pojetí (chybí „gramatická“ dimenze, je doplněn sociální aspekt), nicméně i zde lze najít styčné body.

Otázkou do diskuse je, jak s danými aspekty pracovat – zda je chápat jako komplementární, vzájemně se vylučující alternativy nebo v dialektické jednotě systémového přístupu. Mohou existovat samostatně nebo jsou existenčně neoddelitelné od ostatních aspektů? Zdroje představené v této studii zatím neposkytují na tyto otázky jednoznačné

47 HORÁKOVÁ, Kateřina, 2015. Je to umění nebo odpady? 6 případů, kdy uklízečka vyhodila něčí dílo. In: *Expres.cz* [online]. 2015-10-27 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: https://www.expres.cz/viral/vyhozene-umeni-fail.A151026_210007_dx-viral_khor.

48 DUROZOI, Gérard a André ROUSSEL, 1994. *Filozofický slovník*. Praha: EWA, s. 11. ISBN 80-85764-07-5.

odpovědi. Zdá se ovšem, že na zkoumání subjektivních a objektivních, materiálních a ideálních, obsahových a formálních, aktivních a pasivních aspektů dokumentu, jež se jeví jako protikladné, by bylo vhodné uplatnit dialektickou metodu.

Ideální teorie dokumentu by nejspíš měla v jeden celek propojit všechny tři způsoby jeho definování – kategorizaci, specifikaci vlastností a specifikaci aspektů. Takový komplexní počín ovšem teprve čeká na své tvůrce. V této studii jsme se pokusili shrnout to, co již bylo na poli teoretického zkoumání dokumentu vykonáno. Současně jsme ukázali, že oblast teorie dokumentu nabízí i do budoucna mnohé nezodpovězené otázky a problémy k řešení a je příležitostí pro informační vědce, kteří mají zájem obohatit obor o nové poznatky. Potvrdilo se rovněž, že bez ohledu na odlišná dílčí zaměření byly představené výzkumy založeny na interdisciplinární bázi. Volbu adekvátních vědních disciplín, jejich metod a s nimi souvisejících pojmových aparátů a jejich vzájemnou integraci proto považujeme za jednu z prvních úloh, jež bude muset řešit jakýkoli příští teoretický výzkum dokumentu.

Literatura

- AUSTIN, John Langshaw, 2000. *Jak udělat něco slovy*. 1. vyd. Praha: Filosofia. 172 s. ISBN 978-80-7007-133-5.
- BRATKOVÁ, Eva, 1998. K otázkám pojmu, třídění a typologie internetových a webovských informačních zdrojů. In: *Národní knihovna: knihovnická revue*. 9(5), 262–276. ISSN 0832-7487.
- BRIET, Suzanne, 1951. *Qu'est-ce que la documentation?* Paris: ÉDIT. 45 s.
- BUCKLAND, Michael Keeble, 1991. Information as thing. In: *Journal of the American Society of Information Science*. June 1991, 42(5), 351–360. Dostupné z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199106\)42:5<351::AID-ASIS>3.0.CO;2-3](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199106)42:5<351::AID-ASIS>3.0.CO;2-3). ISSN 0002-8231.
- BUCKLAND, Michael Keeble, 1997. What is a „document“? In: *Journal of the American Society for Information Science*. September 1997, 48(9), 804–809. Dostupné z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199709\)48:9<804::AID-ASIS>3.0.CO;2-V](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199709)48:9<804::AID-ASIS>3.0.CO;2-V). ISSN 0002-8231.
- BUCKLAND, Michael Keeble, 2014. Documentality beyond documents. In: *The Monist*. 97(2), 179–186. ISSN 0026-9662 (print). ISSN 2153-3601 (online).
- BUCKLAND, Michael Keeble, 2016. The physical, mental and social dimensions of documents. In: *Proceedings from the Document academy* [online]. June 2016, 3(1), article 4 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <https://doi.org/10.35492/docam/3/1/4>. ISSN 2473-215X.
- BUCKLAND, Michael Keeble, 2017. *Information and society*. Cambridge: The MIT Press. 217 s. ISBN 978-0-262-53338-6.
- BUCKLAND, Michael Keeble, 2018. Document theory. In: *Knowledge organization*. 45(5), 425–436. Dostupné z: <https://doi.org/10.5771/0943-7444-2018-5-425>. ISSN 0943-7444.
- DAY, Ronald E., 1997. Paul Otlet's book and the writing of social space. In: *Journal of the American Society for Information Science*. April 1997, 48(4), 310–317. Dostupné z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199704\)48:4<310::AID-ASIS>3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199704)48:4<310::AID-ASIS>3.0.CO;2-Z). ISSN 0002-8231 (print). ISSN 1097-4571 (online).
- DAY, Ronald E., 2006. „A necessity of our time“: documentation as „cultural technique“ in *What is documentation?* In: Suzanne Briet. *What is documentation? English translation of the classic French text*. Trans. and edited by Ronald E. Day, Laurent Martinet, Hermina G. Anghelescu. Lanham, Md: Scarecrow Press, s. 47–63.
- DAY, Ronald E., 2018. Documents from head to toe: bodies of knowledge in the works of Paul Otlet and Georges Bataille. In: *Library trends*. Winter 2018, 66(3), 395–408. Dostupné z: <https://doi.org/10.1353/lib.2018.0009>. ISSN 0024-2594 (print). ISSN 1559-0682 (online).
- DUCHEYNE, Steffen, 2009. „To treat of the world“: Paul Otlet's ontology and epistemology and the circle of knowledge. In: *Journal of documentation*. 65(2), 223–244. Dostupné z: <https://doi.org/10.1108/00220410910937598>. ISSN 0022-0418.
- FERRARIS, Maurizio, 2012. Perspectives of documentality. In: *Phenomenology and mind*. 2, 40–48. Dostupné z: https://doi.org/10.13128/Phe_Mi-19622. ISSN 2280-7853 (print). ISSN 2239-4028 (online).
- FLORIDI, Luciano, 2008. Data. In: *International encyclopedia of the social sciences*. Vol. 2. William A. Darity, Jr., ed. 2nd ed. Detroit: Macmillan Reference USA, s. 234–237. ISBN 978-0-02-865965-7 (print). ISBN 978-0-02-866117-9 (online).
- FOUCAULT, Michel, 2016. *Archeologie vědění*. 2. vyd. Praha: Herrmann & synové. 318 s. ISBN 978-80-87054-43-7.

FROHMANN, Bernd, 2009. Revisiting „what is a document?“ In: *Journal of documentation*. **65**(2), 291–303. Dostupné z: <https://doi.org/10.1108/00220410910937624>. ISSN 0022-0418.

FROHMANN, Bernd, 2012. The documentality of Mme Briet's antelope. In: Jeremy Packer a Stephen B. Crofts Wiley, ed. *Communication matters: materialist approaches to media, mobility, and networks*. Chapter 11. London: Routledge, s. 173–182. ISBN 978-0-415-78224-1 (váz.). ISBN 978-0-415-78225-8 (brož.). ISBN 978-0-203-18109-6 (online).

FURNER, Jonathan, 2016. „Data“: the data. In: Matthew Kelly a Jared Bielby, ed. *Information cultures in the digital age: a festschrift in honor of Rafael Capurro*. Wiesbaden: Springer, s. 287–306. Dostupné z: https://doi.org/10.1007/978-3-658-14681-8_17. ISBN 978-3-658-14679-5 (print). ISBN 978-3-658-14681-8 (online).

FURNER, Jonathan, 2019. The ontology of documents, revisited. In: *Proceedings from the Document Academy* [online]. **6**(1), article 1 [cit. 2021-08-05]. Dostupné z: <https://doi.org/10.35492/docam/6/1/1>. ISSN 2473-215X.

GLUSHKO, Robert John a Tim McGRATH, 2005. *Document engineering: analyzing and designing documents for business informatics and web services*. Cambridge: MIT Press. 703 s. ISBN 0-262-07261-0.

HEUVEL, Charles van den, 2009. Web 2.0 and the Semantic web in research from a historical perspective: the designs of Paul Otlet (1868–1944) for telecommunication and machine readable documentation to organize research and society. In: *Knowledge organization*. **36**(4), 214–225. ISSN 0943-7444.

HJØRLAND, Birger, 2000. Documents, memory institutions and information science. In: *Journal of documentation*. January 2000, **56**(1), 27–41. ISSN 0022-0418.

JAKOBSON, Roman, 1995. Lingvistika a poetika. In: *Poetická funkce*. Miroslav Červenka, ed. Jinočany: H & H, s. 74–105. ISBN 80-85787-83-0.

KNOLL, Adolf, 1999. Problematika elektronických publikací. In: *Národní knihovna: knihovnická revue*. **10**(4), 173–177. ISSN 0832-7487 (print). ISSN 1214-0678 (online).

LUND, Niels Windfeld, 2004. Documentation in a complementary perspective. In: Warden Boyd Rayward, ed. *Aware and responsible: Papers of the Nordic-International Colloquium on Social and Cultural Awareness and Responsibility in Library, Information and Documentation Studies (SCARLID)*. Oxford: Scarecrow Press, s. 93–102. ISBN 0-8108-4954-2.

LUND, Niels Windfeld, 2009. Document theory. In: *Annual review of information science and technology*. Vol. 43. Blaise Cronin, ed. Medford (N.J.): Information Today, s. 1–55. Dostupné z: <https://doi.org/10.1002/aris.2009.1440430116>. ISBN 978-1-57387-340-6. ISSN 0066-4200 (print). ISSN 1550-8382 (online).

MAACK, Mary Niles, 2004. The lady and the antelope: Suzanne Briet's contribution to the French documentation movement. In: *Library trends*. Spring 2004, **52**(4), 719–747. ISSN 0024-2594 (print). ISSN 1559-0682 (online).

MEYRIAT, Jean, 1981. Document, documentation, documentologie. In: *Schéma et schématisation*. **2**(14), 51–63. ISSN 0586-7606.

OTLET, Paul, 1934. *Traité de documentation: le livre sur le livre, théorie et pratique*. Bruxelles: Editions Mundaneum. 431 s.

PÉDAUQUE, Roger T., 2003. *Document: forme, signe et médium, les re-formulations du numérique* [online]. CNRS-STIC, 2003-07-08 [cit. 2021-08-05]. 26 s. Dostupné z: https://archivesic.ccsd.cnrs.fr/sic_00000511.

PÉDAUQUE, Roger T., 2006. *Le Document à la lumière du numérique: forme, texte, médium: comprendre le rôle du document numérique dans l'émergence d'une nouvelle modernité*. Caen: C&F éditions, septembre 2006. 226 s. ISBN 2-915825-04-1 (print). ISBN 2-915825-11-4 (epub).

POPPER, Karl Raimund, 1972. *Objective knowledge: an evolutionary approach*. Oxford: Clarendon Press. x, 380 s.

POPPER, Karl Raimund a John Carew ECCLES, 1977. *The self and its brain*. London: Springer International. xvi, 597 s. ISBN 978-0-415-05898-8.

RAYWARD, Warden Boyd, 1975. *The universe of information: the work of Paul Otlet for documentation and international organisation*. Moscow: All-Union Institute for Scientific and Technical Information (VINITI). 389 s. FID Publication, 520.

RAYWARD, Warden Boyd, 1994. Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868–1944) and hypertext. In: *Journal of the American Society for Information Science*. **45**(4), 235–250. Dostupné z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199405\)45:4<235::AID-ASI2>3.0.CO;2-Y](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199405)45:4<235::AID-ASI2>3.0.CO;2-Y). ISSN 0002-8231 (print). ISSN 1097-4571 (online).

ROSENFELD, Louis, Peter MORVILLE a Jorge ARANGO, 2015. *Information architecture: for the Web and beyond*. 4th ed. Beijing: O'Reilly. 461 s. ISBN 978-1-491-91168-6.

SALAÜN, Jean-Michel, 2014. Why the document is important ... and how it is becoming transformed. In: *The Monist*. **97**(2), 187–199. ISSN 0026-9662 (print). ISSN 2153-3601 (online).

SEARLE, John Rogers, 2012. Human social reality and language. In: *Phenomenology and mind*. 2, 24–33. Dostupné z: https://doi.org/10.13128/Phe_Mi-19621. ISSN 2280-7853 (print). ISSN 2239-4028 (online).

SCHAMBER, Linda, 1996. What is a document ? Rethinking the concept in uneasy times. In: *Journal of the American Society for Information Science*. **47**(9), 669–671. Dostupné z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199609\)47:9<669::AID-ASI3>3.0.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199609)47:9<669::AID-ASI3>3.0.CO;2-Q). ISSN 0002-8231.

SKARE, Roswitha, 2009. Complementarity – a concept for document analysis? In: *Journal of documentation*. **65**(5), 834–840. Dostupné z: <https://doi.org/10.1108/00220410910983137>. ISSN 0022-0418.

SKARE, Roswitha, 2019. Documentation Studies at the University of Tromsø: a new way to educate librarians? In: *Education for information*. December 2019, **35**(4), 455–463. Dostupné z: <https://doi.org/10.3233/EFI-180228>. ISSN 0167-8329 (print). ISSN 1875-8649 (online).

SMITH, Barry, 2012. How to do things with documents. In: *Rivista di estetica*. 50, 179–198. Dostupné z: <https://doi.org/10.4000/estetica.1480>. ISSN 0035-6212 (print). ISSN 2421-5864 (online).

SMITH, Barry, 2014. Document acts. In: Anita Konzelmann Ziv a Hans Bernhard Schmid, ed. *Institutions, emotions, and group agents: contributions to social ontology*. Dordrecht: Springer, s. 19–31. Studies in the Philosophy of Sociality, vol 2. Dostupné z: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6934-2_2. ISBN 978-94-007-6933-5 (print). ISBN 978-94-007-6934-2 (online).

SMITH, Barry, 2015. Towards a science of emerging media. In: Juliet Floyd a James Everett Katz, ed. *Philosophy of emerging media: understanding, appreciation, application*. Oxford: Oxford University Press, s. 29–48. Dostupné z: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190260743.003.0002>. ISBN 9780190260743 (print).

TOURNEY, Michelle M., 2003. Caging virtual antelopes: Suzanne Briet's definition of documents in the context of digital age. In: *Archival science*. September 2003, **3**(3), 291–311. Dostupné z: <https://doi.org/10.1007/s10502-004-4038-2>. ISSN 1389-0166 (print). ISSN 1573-7500 (online).

UHLÍŘ, Zdeněk, 2000. Hypertext a otázky nad jeho metodologií. In: *Ikaros* [online]. **4**(1) [cit. 2021-08-05]. urn:nbn:cz:ik-000158. Dostupné z: <http://www.ikaros.cz/node/158>. ISSN 1212-5075.

UHLÍŘ, Zdeněk, 2002. *Teorie a metodologie elektronicko-digitálního zpracování rukopisů a hybridní knihovna*. Praha: Národní knihovna České republiky. 324 s. ISBN 80-7050-410-2.

UHLÍŘ, Zdeněk, 2004. Co je kniha? In: *Kniha v 21. století: sborník příspěvků z mezinárodního semináře Kniha v 21. století konaného v Opavě v únoru roku 2004*. Opava: Slezská univerzita, s. 5–38. ISBN 978-80-7248-481-2. Dostupné také z: <http://k21.fpf.slu.cz/wp-content/uploads/2012/01/Sborn%C3%ADk-K21-2004.pdf>.

UHLÍŘ, Zdeněk, 2013. Digitální kodikologie a bibliologie: hromadná digitalizace, virtuální prostředí a knihovna bez katalogu. In: *Knihovna: knihovnická revue*. **24**(1), 45–78. ISSN 1801-3252 (print). ISSN 1802-8772 (online).

VAN ACKER, Wouter, 2011. *Universalism as utopia: a historical study of the schemes and schemes of Paul Otlet (1868–1944)*. PhD thesis. Ghent: Universiteit Gent Faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur. 769 s. ISBN 978-90-8578-459-3. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/1854/LU-1942681>.

VAN ACKER, Wouter, 2018. Rethinking the architecture of the Book: unbinding the spine of Paul Otlet's positivist encyclopaedism. In: *Knowledge organization*. **45**(4), 281–291. Dostupné z: <https://doi.org/10.5771/0943-7444-2018-4-281>. ISSN 0943-7444.

WILSON, Patrick, 1968. *Two kinds of power: an essay on bibliographical control*. Berkeley: University of California Press, 1978, © 1968. 155 s. California library reprint series. ISBN 978-0-520-03515-7.

WRIGHT, Alex, 2014. *Cataloging the world: Paul Otlet and the birth of the information age*. New York: Oxford University Press. 350 s. ISBN 978-0-19-993141-5.

WURMAN, Richard Saul, 1997. *Information architects*. Graphis: New York. ISBN 1-888001-38-0.

KUČEROVÁ, Helena. Teorie dokumentu: od antilopy k informační architektuře. *Knihovna: knihovnická revue*. 2021, **32**(2), 5–34. ISSN 1801-3252.